Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

АГААР-БОЙДУС НАРЫЫДААН: ажаалданы дүрген доозаалы, мал чеминиң белеткелин уламчылаалы

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 190 (14912) 1992 чылдын октябрь 1, четверг Солунга ат салган шагы 23.00 Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

ШЕФ ДУЗАЗЫ

Республикада тараа, ногаа ажаалдазы кидин түлүк чоруп турар. Чоокта чаа хар өдекче киир чаап, ажыл-агыйларга улуг дүвүрелди тургускан. Колхоз, совхозтарга организация, бүдүрүлге черлери, школачылар шеф дузазын көргүзүп эгелээн.

Барыын-Хемчик районнуң 50 ажыг организациялары «Хемчик», «Барлык» совхозтарның шөлдеринче үнүп, шеф дузазын көргүзүп турар. Бо ажылда Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык школаларының башкылар, өреникчилер коллективтери картофель ажаалдазында мактадып турар.

ҮШ-КУДУК — ТАРААЛАҢ ОРАН

Бии-Хем тараа тарыыр, сиген кезер хову-шөлдерлиг, мал одарладыр шынаалар-лыг болгаш серии тайгаларлыг чер дээрзи нийтизи-биле билдингир. Ынчаарга ол районда онзагай тараалан болгаш оът-сигенниг черлер бар. Бир эвес тараа өстүрүп бүдүрер бүгү ажылдарны агротехниканың негелделерин бүрүн сагып, эки шынарлыг үрезинни чашкаш, тарзаларын ажаалдазын өй-шаанда чорудар болза, ол черлерден кандыг-даа чылда дүжүттүг ап болур. Ол дугайын хөй чылдарның практиказы, шаандагы тараачыннарның дуржулгазы бадыткан келген.

Ийет. Бии-Хемде тараалан, байлак дүжүттүг черлер ол районуң кайы-даа ажыл-агыйында бар. Ындыг черлериң бирээзинге «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйының (ону ам ынча деп адай берген, ажыл-агыйларның аттарын солуп, структуразын өскертип чанчыккан улус-тур бис ийин) Туран хоорайдан Саян ындыынче чоруткан чазаглыг автоорук-тук он талазында даглар эдээнден чаттылып баткан тараа шөлдери хамааржыр. Даглар эдээнче оруктан-на көстүп чыдар фермаларның турар черлерин Үстүү-Кудук, Алдыы-Кудук деп адаар. Ынчаар адааны кончуг шын. Шаг-төөгүден бээр суг үүнүп чыдар од черлериң кара сугларының баштарында кудуктарны кылып каан. Оларның суу кыжын безин донмас. Кудуктарның баарында хову-ларны Үстүү-Кудук, Алдыы-Кудук ховулары деп адаар. А үшкү Кудук Үстүү-Кудуктуң ындында артты аже бээргe, ында чыдар. Ону Артыы-Кудук дээр. Оон ховузунда малга бээр көк-суланы болгаш өске культураларны тарылга эллечитирилгезин ёзугаар тарып турар.

Ынчаарга Үстүү, Алдыы кудуктарның делгем шөлдерине саламгыр мажактыг алдын-сарыг кызыл-тастың салгын зайы-биле чалгып чыдарын автобустар-биле ынай-бээр аргышкан чон магадап чугаалажыр. Ол шөлдерин тараалан дүжүткүрү хары кижини-даа магадады бээр. А ол чазгай тараазы тарып, ажаап ап турган үелерде ында ажылдаан кижилериң шалыпкын-тудунгуруп, ажылды бодамчалыг организастаанын кижи магадап ханмас: он-он, чээрби-чээрби тракторлар азы комбайннар бот-боттарының соондан шуужуп алган, кандыг-бир аялгага чагыткан үүве дег, соксаал-туруш чок шимчеп чоруп турар. Дүштеки чем үезинде бир черге шуптузу бөкперлежип чедип кээр, өлүүн болганда база-ла шуужункаш чоруптар. Каак хүннерлиг күстүн карангы дүнелеринде бо шөлдерге тараа кескен комбаннарның, чер чарган тракторларның, тараа сөөрткен машиналарның хереленип чайнаан оттары сайгылгаанныг бичежек суурлар ышкаш кылдыр кижи караанга көстүп келир. Ол «суурлар» чүгле ынай-бээр шимчеп чоруп турары-биле онзаланыр.

Бо дээрге механизаторларның ажылын бригада аргазы-биле организастааны ол. «Кызыл тараачынның» адаларының мергежилин салган чоруур эрес-кежээ механизаторлары ук ажыл-агый колхоз турган үеден бээр часкы, күскү хову ажылдарын ындыг арга-биле — бригада методу-биле күүседип чанчыккан. Ол методтуң ужур-утказы мындыг: өөлчеглиг кампаниялар үезинде бүгү машинатехниканы улуг-улуг шөлдерге мөөннеп тургузуптар — комбайннар он-ону-биле тараанны кескеш азы тавычалааш туруптар, оон соондан саван бөлүп сараттаар техникалыг механизаторлар улаштыр чоруп орар, а оларның ажаап арыглаан шөлүнге чер чарар трактористер келир. Ажаап алышкын-биле кады күскү чер андарылгазы улаштыр чоруп турар. Ажылды ынчаар организастап турарының ачызында кандыг-даа улус хемчээлдиг шөлүн тараазы үш-дөрт хонукта ажааттынар, андартынар — келир чылын тараа тарыырынга белен апаар.

Үстүү, Алдыы кудуктарның делгем ховуларынга бүрүнгу хүн чордувус, ында ажылдап турар механизаторлар, бригадирлер, агрономнар-биле ужуражып чугаалаштывыс.

... Механизаторларның дүштээр үезин бодай аарак, Алдыы-Кудук ховузунче ут-лаптывыс. Асфальтылыг оруккa үр боор эвес, тараа шөлүнүң бетин ужунга удаткан чок чедип келдивис. Шынаала, бистиң бодаанывыс ышкаш механизаторлар дүштеп эгелей берген болду: изиг чем сөөрткен автобус тараазын кезин турар шөлдүң шуут кыдында чедип келген, оон чанында он ажыг комбайн чыскаалдыр турупкан, а бир кезек комбайн шөлдү долганмышаан... Демир кузовтарын тараа төгүлбес кылдыр ыяк чыыктап каан элээн каш КамАЗ-тар, заправка машиназы база бар. Бир комбайнның чанында сварка ажылдаан тур. Механизаторларның шала улуглары автобус иштинде столдарда, бир чамдыызы даштын бөлүк-бөлүк кылдыр олуруп алган, чемненген турлар.

Даштын турган болгаш автобус иштинде чемненген улус биле мендилештивис. Оларның хөй кезиин таныыр болдувус, ынчалзажок аныктарының көвүдээнин эскерип:

— Аныык механизаторлар немежин турар ышкажыл? — деп дөртен хире чыл механизатор стажтыг Дагбыш Дажайдан чугаа эреп айтырдым.

— Ынчанмайн канчаар, школа дооскан соонда биске дузалакчылап ажылдап келген трактористеривис болгаш комбайнерливис ам тускай комбайннар хүлээп алган, улуг комбайнерлер апарган болгай. Дөө ол чоокшулап орар комбайнда таныыр-ла болгай силер, Иван Маадыевич Шагдыр-оол-дыр. Совхозувустуң улуг механигги кижи. Дүжүт ажаалдазы эгелээргеле комбайнга олуруптар кижи-ле болгай. Оон дунмазы Слава ам мурнакчы механизатор апарды. Магалыг алышкылар, ажылга кызымак. Мээн улустарым база механизаторлай бердилер — деп, шынап-ла, чоргаараан сеткилин илеретти. Даржай Родаевич мында ажылдап турар кижилериң эң улуу.

Бүгү назынында тараа, сигенге ажылдап келген ажылчыныы хүндүлеп көргеш, совхозтуң дирекциязы эрткен чылын аная чаа комбайн хүлээткен. Хоочун кокпа оруун чандыр базар эвес — чаа комбайны-биле өй-тавында ажылдап, өскелерден чыдып халбайн турарын бригадир Николай Иванович Овчаров чугаалаш:

— Мен мастерская четкеш кээйн, сваркалап турар комбайнга хереклиг демирлер эккээйн. Артык кезектер шуут чок, боттарывыс эргиде октапкан чүүлдеривисти катап септеп, чаартып ап турар улустур бис ийин. Комбайннарның тараа кезер бистери шуут чок, эрги бистериң сегментилерин адырган, дугуруп ап тур бис. Силер агрономувус Сергей Васильевич-биле чугаалажып көрүнер — диди.

Аныык специалист Сергей Васильевич Кривопуск мал чемнери белеткээр бригаданың ажылын харылап турарын амдыы менээ чугаалаан кижи. Сигенчилер планын күүседипкен. Силос, сенаж салыр ийи звенону арттырын кааш, боду өске механизаторларын ап алгаш, тараа ажаалдазында ажылдан турар эштеринге дузалажын чедип келгени бо. Ажыд-агыйда механизаторларның ажылын организастааны черле ындыг: силер сигениңер кылынар, бистер тараавыс ажаал деп турар чүве чок — агаар-бойдустуң байдалын көрүп турган, механизаторларның ийи бригадазы сиген, силос-даа кыла бээр, ажаап алмышкынын хайнышкынныг хүннериде барык шуптузу тараага туруптар.

Бригадир-биле чугаалажы бээримге, агроном автобус иштинде чемненип турган механизаторларынга барган кижи, Чемненген улус эвээжеп эгелээрге, ам-на механизаторларның көжүп чоруур «столоваязыче» кире бердим. Чугаакыр повар:

— Маная келгеш элээн үр апардынар, чемненип алыр силер бе? — деп. өөлдек-өөлдек чалай-дыр.

— Ажырбас. Чап-чаа трасса чанында столоваадан чемненип алдывыс. Шынары чүгээр-даа бол, өртээ-ле берге-дир. Бир дугаар албайн, бигус алгаш, оон кырынга шинель салдырган, бир стакан шай алырымга, дөртен үш рубль болду — дээримге, поварым каттырыпты:

— Бисте ындыг эвес, тараачын ёзу-биле кылып алыр чемнивистиң өртээ шоолуг эвес. Бөгүн лапшалыг мүн, картошкалаан хаван эъди, үске хаарган чаа капуста эккелдивис. Сүт биле шайны механизаторлар ижер шаа-биле ижер кылдыр кудуп бээр кижи мен. Бо бүгүнүң өртээ он рубль четпес болдур ийин.

Сергей Васильевич бистиң чугаавыска киржип:

— Сигареталар болгаш «Беломорну» мен үлээр болдур мен ийин. Таакпылаар кижи-ле хүнде бир «Астра» тудускаш, өртээ он беш рубль деп бижип каар кижи мен. Райпо-биле дугурушкаш, оон шай, таакпы баш удур-ла курлап алган бис. Кайын анаа бээр ийик, артыкшылдыг продуктуларывыс-биле орнап алдывыс. «Черлик азы үшүдүрүм» бартер деп чүве тыпты берген ышкажыгай.

...Ол аразында комбайнерлер уурук-сууруктап ажылдап эгелей берди. Чемненип, дыштанып алган комбайнер кезип турган тараа шөлүнүң бир азыындан кирип алгаш, кескеш чоруптар, дараазында келгеннери база ындыг— кымның кымның соонга чорууру хамаанчок. Чүгле бурунгаарлаар-ла, а бир эвес бичи-ле турептар болзунза, соонда эжиң «ээжээн», базып келир. Бункерге тараа дола бээрге, кестирип бар чыткан черинге турун болбас, тарааны кыйзы аарак кестирип чоруй, шөл кыдыынче үне бергеш, бир удаа сигналды алгыртыптар, тараа сөөртүр машиналарның кайы-бирээзи ол комбайнче хаптар. Кезин бар чыткан черин кыя кезип үне бээр дээнимде утка-ла бар. Чүге дээрге од черин кыя кеспейн дорт хаапкаш, бөөр болза, дараазында кел чыткан комбайнер хенертен кадыр кылдыр ээр, аная берге апаар. Тараазы долган комбайнның соондан чоруп орган кижи эжиниң үне берген черин базала кыя кезип эрте бээр, ол черин база катап дорттап алырын бодаар.

Сергей Васильевич-биле чугаалажып олурувуста шөлдүң ындыы бажында бир комбайн үш удаа чолдак-чолдак кылдыр медээни этси берди.

— Анатолийниң солярказы төөе берген-дир. Аныык ооларның кончуун көрүнерден, амдыы манаа чемненип турган, куттуруп алыр турган-на болгай. Сергей, дүрген хавыт — дээш, бистиң чанывыска турган аныык оолче айытты. Адазы «Кызыл тараачынның» хоочун механизатору чораан, иези ат-сураглыг саанчы чораан Сергей Матин демги комбайнче хапты.

Оон ада-иезинин дугайын бодап келгеш:

— Шагдагы бир Матиннерниң оглу бе?—деп айтырдым.

— Ийе, хеймер оглу-дур. Эрткен чылын он класс дооскаш, оон соонда чолаачылар курузунга өөренген кижи. Ам завправкада ажылдап турары ол. Адазы ышкаш ажылгыр кижи болур хевирлиг, кызымак оол. Чамдыкта хондур безин комбайнизр / чанындан ыравас...

Аная турган кижилер шуптузу ажылдаар черлериниче үнүп, чем эккелген автобус чоруй баарга, агроном-биле ам-на ажыл-агый дугайын чугаалаштым.

— Бо чылын нийтизи-биле алды мүн гектар черде тараа культурларын тараан бис. Дүжүт хомудал чок болду. Баштай ажааган кызыл-тастың бир гектарындан-на ортумаа-биле 12 центнер дүжүттү ап тур бис. А бо кезин турарывыс Алдыы-Кудук ховузунуң бир гектарындан-на 19 центнерни комбайнерлер ап тур. Мында алды чүс чеден гектар бар Үстүү-Кудукта оон хөй, улуг дизе-ле, үш-дөрт хонукта оо чернин тараазын ажаап аптар бис. Ооц соонда Шивилиг, Ханы-Чоога шөлдериниге баар бис. Артыы-Кудукта суланы эң сөөлүнде ажаар боор бис. Бир эвес улуг боранавас болза, бүгү тарааны чартык ай чедирбес бүрүн доозуптар бис деп, ол чугаалады. Бо шөлде он сес комбайн ажылдап тур.

Амдыы чаа комбайнерлер-биле чугаалажын турган, Монгуш Байыр-оол, Анатолий Агалин, Александр Лашин, Ензак Борбай-оол дээн ышкаш мурнакчыларны билип алган кижи мурнакчылар дугайын-даа айтыроайн, комбайнерлериниң кылган ажылын канчаар түнней турарын сонуургадым.

— Чүгле тонна-биле. Хүнде чеже тонна тарааны комбайндан аппарганын барымдаалаар улус бис. Комбайнер чүдүрүп чоруткан тараазының талонун чолаачыга берип каар. Чолаачы тарааны шанга дензиледип дужаар. Шан эргелекчизи тараанын чеже тонна болганын айтып бижээш, талонну дедир чорудар. Гектар санавас улус бис. Гектар санай бээр болза, чамдык кажар улус тарааны долу бис-биле эвес, а чартыктап-даа кезе берин болур. Тонна барымдаалаарга артык-дудуу деп маргылдаа үнмес болгай. Чүге дээрге шөлдүң ортумак дүжүдү билдингир-дир.

— Бо шөлдү кажан доозуптар силер?

— Кежээликтей. Оон соонда Үстүү-Кудукту кестире бээрлер. Чаашкын чагбаза, хоидүр кезер апаар бис. А турупкан кижилер дыштанып ап болур. Комбайнерлериниң дузалакчылары эштерин солуп болур улус — деп, агроном ажыт-чажыт чогу-биле бүгү чүвени чугаалап берди. Чүнү чажырар боор? Кижи бүрүзүнүң канчаар ажылдап турары анаа билдингир-ле болгай. «Ажылда», «дүргеде» деп чагырып-дужаар азы «онумону кылып көр» деп диленип чашпыыр чорук чок. Кижи бүрүзү дүжүт ажаалдазынга күзелдии-биле тура соруктуг ажылдаар чанчылдыг.

...Бот-боттарының соондан дистинчин алгаш, тараа кезип турар комбайннар бистен каракка көзүлдүр-ле ырап бар чорлар. Бо хире эрес өрлер тараазын хар адаанче кайын киирер деп бодал-биле бистер чоруувус уламчылаптывыс.

Сандро МААДЫ.
«Шынның» корр.

«Кызыл-тараачыкда» дүжүт чаагай

Тараа шөлүнден репортаж

Медээлер

Чөөн-Хемчик. «Тыва» коллективтиг ажыл-агый будүрүлгези бүгү күштү дүжүт ажаалдазыныче углаан.

Даглар баштарында көстүп келгилээн хар ажыл-ишчилерни дүжүтү дүрген, кыска хуусаада ажаап алырын че далаштырган. Ажыл-агый 30 гектар черге тараан картофелин бүрүн ажаап алган болгаш үрезинге шыгжаан. Арткан картофельди албан, организация черлериниге болгаш ажылчыннарга садыпсаарган. Ол ышкаш 250 гектар арбайны ажаап четтигипкен болгаш 300 ажыг тонныны төп шанда сөөртүп алган.

Дээр бүргеп, чүдерээнинин түннелинде хар чаттан, Хайыраан 320 гектар кызыл-тас хар адаанче каргеп. Бир эвес ол олчаан ажаан алдынмас болза, ажыл-агый улуг когаралга таваржыр. Ынчалзадаа тараажылар аяс, каан хүшү маная турарлар. Хар эрий бээри бижек, ону ажаап алырының бир магадылалы бар.

БИР КИЛОГРАММДА 15 РУБЛЬ

Кызыл район. Ногаа ажыл-агыйлыг «Кара-Хаак» ажыл-агый будүрүлгези бо чылын 40 гектар черге капуста тараан.

Оон хөй кезиин ажаап апкан. Дүжүт бир гектардан 250 центнер болуп турар. Ону колдуунда бот-оруулгачарылгалыг аренда керээзи-биле ажылдап турар ийи звено ажаан, харын-даа олла шөлдеи ону садып-сайгарып турары амгы ринок үеэнин негелдезинге дүжүүн турар. Ылаңгыя Татьяна Чарашпайнын звенозу эки ажылы-биле ыыгарган.

Кызыл хоорайның болгаш Кара-Хаак суурлуң чурттакчылары капустаны оон барын садып ап турар. Бир килограммны өртээ — 15 рубль. Өртээ ай дээ турза-даа, чонуң садып ап турары ажыл-агыйга орулганы берин турар.

(Бистин корр.).

ТАНДЫДА КАНДЫГЫЛ?

Танды — Тываның эң тараалаң болгаш сиген-шир-биилдиг районнарының бирээзи. Бо район моон мурнунда үеларде тарааны болгаш мал чемни белеткээр талазы-биле республиканың мурнуку черин каш удаа эдлеп келген. Оон түннелинде районнуң ажыл-агыйлары ыланган сүт саан алыр талазы-биле ат-сураглыг турган. Тандыжылар бо адын катап эгидер дээш бар арга-курлавырларны ажыглаан, бо хүннерде дүжүт ажаалдазын дүргедедир, кышка уткуштур четчир санныг янзы-бүрү мал чемин курлавырлап алыр дээш улуг күштү үндүрүп турар. Ындыг-даа болза бо чылдың чайынының баштайгы айларында да кончуг үргүлчүлелдиг кандашкын болган түннелинде, районнуң ажыл-агыйларының чамдык девискээрлеринде тараа болгаш мал чеми шоолуг эки үнмээн. Оон соонда август айның ийиги чартыында эгелеп агаар-бойдус сооп, улаштыр чаъстаан түннелинде тараа бышпаан, сиген белеткелинге болгаш дүжүт ажаалдазынга улуг шаптыктаашкынны болдурган. Районнуң тараажылары болгаш сигенчилери бо берге байдалдар турза-даа, эки хүннерни ажыглап, хову-шөлдерде ажылды дүрген доозар дээш бүгү күштү углап турар.

Бо хүннерни байдалы-биле алыр болза, районда дүжүт ажаалдазы болгаш мал чеминин белеткелинің байдалдары кандыгыл? Ам ону элээн каш сан-чурагайлардан көрүп, деннелгени кылып көрээлинер.

КАРТОФЕЛЬ БОЛГАШ НОГАА АЖААЛДАЗЫ

Район нийтизи-биле амга чедир 88 гектар шөлде картофельдин дүжүдүн ажааган, оон 8560 центнер продукцияны алган. Эң хөй картофельди «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы олуруткан. Оларның ам ажааган нийти шөлү — 54 гектар. Ол дээрге арткан совхозтарның шөлүн каттыштырарга безин орашчок улуг чер-дир. Ынчангаш ажылтаары-биле көжүп келген соонда хуужудулга чектерни алыр эргелиг. Ынчалза-даа хуужудулга чеги күштүг болуп турар үеде көжүп чедип кээр болза, ап болур эргелиг дээрим ол-дур ийин.

—Хуужудулга чектерни алырының чуруму кандыгыл?

— Хуужудулга чектерни алыр эргелиг кижилериниң данзызын хамаатыларын чурттап турар черлериниң зайы-биле тус чер чагыргазының органнары тургузар. А Россия Федерациязының девискээринге болгаш өске-даа черлерге шериг кезектериниң командылакчылары тургузар. Тус чер чагыргазының органнарының тургускан данзызын ёзугаар черчерде ажаалга баткылары хуужудулга чектерни бээр. Ындыг чектерни алыр дээн кижи ол кижи ылап-ла бо дээрни бадыткап турар документизи (Уланчызы 2-ги арыда.)

1992 чылдың октябрь 1 — хуужудулга талазы-биле документилер киирериниң хуусаазы

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ам-даа белен эвес

Россия Федерациязынга хуужудулга чектериниң система-зын 1992 чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы бар болгай. Ол Чарлыкты ёзугаар Россия Федерациязының хамаатыы бүрүзү бир хуужудулга чегин алыр эргелиг. Ынчангаш хуужудулга чектерин 1992 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир бээр ужурлуг.

Хуужудулга чектери деп сөс чаа тыптып келген болганда оон ужур-утказын, кажан, каймын алырын, ол чектерни үү чүвеге ажыглаарын айтырган чагаалар редакцияга хөй-биле кээп турып берген. Ол чөп. Ону солуның номчукчуларынга тайылбырлап чедирери-биле Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединин даргазы Яков Васильевич САРБААДАН айтыырлар салып харыы алган ужурувус-даа ол.

— Яков Васильевич, хуужудулга чектерин чоннуң ап эгелээр хүнү бөгүн болгай. Чеоле ынчаш хуужудулга чектеринин дугайында чон эки-ле билбейн турар. Бо талазы-биле тодаргай тайылбырдан берип көрүнерем?

— Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын ёзугаар хуужудулга чектерин бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирген улам тыважыдып чугаалаар болза, хуужудулга акшазы деп-даа адап болгай-ла. Чек-дээрге-ле дөмей акша ышкажыл. Хуудужулга чектерин Россия Федерациязының хамаатыларынга халас бээр. Бүдүрүлге черлерин, оон салбырларын, оон өнчү-хөренгизин, а ол ышкаш акционер нийтилелдерин, болгаш эштежилгелерин акцияларын садып алырынга ол чектерни ажыглаар. Хуужудулга чектерин садып ап-даа, дедир садып-даа болур. Оларны Россияның бүгү хамаатыларынга оларның улуг-бичизиндаа хамаанчокка бээр. Чектер дээрге-ле хуужудулганың онзагай хевирлиг акшазы-дыр ийин. Оон-биле хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң акцияларын болгаш өске-даа эт-хөренгилерин садып алыр эргелиг болур сеи. Хуужудулга чеги-биле хуужудуп турар объектиниң өртээн долузу-биле, азы өртээнин чартыындаа телеп болур. Ону акциялар садар дугайында тускай Дүрүмде айтып кааи.

— Хуужудулга чектерни кымнар ап болур эргелигил?

— Россия Федерациязының девискээринде доктаамал чурттап турар хамаатылар оларның хар-назыны, ап туттары-биле көжүп келген соонда хуужудулга чектерни алыр эргелиг. Ынчалза-даа хуужудулга чеги күштүг болуп турар үеде көжүп чедип кээр болза, ап болур эргелиг дээрим ол-дур ийин.

—Хуужудулга чектерни алырының чуруму кандыгыл?

— Хуужудулга чектерни алыр эргелиг кижилериниң данзызын хамаатыларын чурттап турар черлериниң зайы-биле тус чер чагыргазының органнары тургузар. А Россия Федерациязының девискээринге болгаш өске-даа черлерге шериг кезектериниң командылакчылары тургузар. Тус чер чагыргазының органнарының тургускан данзызын ёзугаар черчерде ажаалга баткылары хуужудулга чектерни бээр. Ындыг чектерни алыр дээн кижи ол кижи ылап-ла бо дээрни бадыткап турар документизи алыр болур эргелиг. 1992 чылдың октябрь 1-ниң бетинде төрүттүнген бичии чаш уруглар база алыр эргелиг. Октябрь 1-ниң соонда төрүттүнген бичии уруглар келир чылын хуужудулга чектерни алыр. Бистин Тыва Республиканың чижээн ап көрээл. Бистин республикадан дыка хөй студентилер чурттап өске хоорайларында өөренип турар болгай. Олар база-ла хуужудулга чектерни алыр. Кем-херек үүлгеткеш, херек эрттирип турар кижилериниз база бар болгай. Олар база-ла ындыг чектерни алыр эргелиг. Мынчан келирге кижи бүрүзү күрүнеңиң өнчү-хөренгизиниң бодуунуң алза чогуур үлүүн ап турары ол ышкажыл. Ону мынчаар билип алза эки боор.

Россия Федерациязындан өске черлерде чурттап турар азы тур ында ажылдап турар хамаатыларывыс Россия Федерациязынга доктаамал чурттап турар орулгазының хемчээли хамаанчокка, а ол ышкаш ам даштыкы деп адап турарывыс күрүнелерде шериг албаны эрттирип турар шериг албаныыглар хуужуткан чектерни ап болур эргелиг.

Чазак кежигүнү-биле интервью

КЫРГЫЗСТАНДАН ДЕЛЕГАЦИЯ

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы дүүн Кызылда чедип келген. Ук делегацияны Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов баштап чоруур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей делегацияны бөгүн хүлээп алыр болгаш чугаалажылыышкынны кылыр.

Ук делегация Кызыл хоорайның тураскаалдыг, төөгүлүг черлеринге баар болгаш чамдык бүдүрүлгелерниң ажыл-ижин соонуургаар.

А даарта Улуг-Хем район баткаш, Эйлиг-Хем суурга чедер. Аная чоннуң амыдырал-чуртталгазы болгаш чанчылдары-биле танышар.

Билип алыксап тур мен

ӨӨРЕДИП АЛГАН БОЛЗҮМЗА

№ 167 «Шын» солунда «Тыва-Америк харылзаалар» деп эге парлаттынгаан сонуургал номчудум. Бистин Тыва Республикавыс даштыкы чурттар-биле харылзажып, ужуражыышкынарны кылып турары кончуг өөрүшүг-дүр. «Тыва-Америк харылзаалар» деп материалда «Чоокку үеде АКШ-ка бистин Тывадан экономика, культура, бизнес болгаш өске-даа мергежилдер аайы-биле студентилер белеткээр аргалар дугайын база тодаргай чугаалашкан» дээн-дир. Мээн бо чылын 11 классты үүгле 4-5 демдектерге дожжан оглум бар.

Школаны эки дооскан-дээ болза, ол бо чылын кайнаар-даа дужаваан. Бодунун күзели чоларга болур мен дээр чоларга болуру база эки-ледир. Ынчалза-даа кандыг-бир өөредилгеден чедип алган болза деп бодаар-дыр мен. Чоларга кижи бүрүзү өөренип ап болур болгай, күзээр болза, Ынчангаш мен оглумну бо солунда бижип каан мергежилдерни кайы-бирээзинге өөредип алган болзумза деп бодаар-дыр мен. Эки өөредилге, чурумнуг оолдарны эмдыгааштан шилип алгаш, өөредип чорутса кончуг-ла эки-дир ийин. Ону чогум кайы чер шиитпирлээр ирги?

Энге АЛДЫН.
Ак-Довурак хоорай.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ам-даа белен эвес

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

көргүзер. Хуужудулга чектери берип турар үеде Ажаалга банкызының ажылдакчызы ол чектерни канчаар ажыглаарының чурумун чекти ап турар кижиге тайылбырлап бээр ужурлуг.

— Хуужудулга чектерин канчаар ажыглаарыл? Бо дугайында солуннун номчукчуларынга тайылбырлап берип көрүнерем, Яков Васильевич?

— Ол чектерни кайы-даа черге алган болзунза, ону Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаг болур сен. Хуужудул турар объектилерни, а ол ышкаш тускай-жыткан инвестиция фондуларының акцияларын ук чектер-биле садып ап болур. Ону бир-игээр чугаалааргa, хуужудул турар бүдүрүлге чериге хуужудулга акшазын үзүп хуу-саалыг киириштир салып каан болур-дур ийин. Хуужудулга чектери дээрге-ле күрүнеин үнелиг саазыны боор турар. Федералдыг болгаш күрүне өнчүзү боор турар бүдүрүлгелериг хөрөнгизин садып алырына ону ажыглап болур-дур. Чер участоктары, чурттал фондузу болгаш шимчевес объектилер садып алырда, хуужудулга чектерин ажыглап болбас.

— Хуужудулга чектерин кажандан эгелеп ап эгелээр турган бис?

— 1992 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир бээр кылдыр доктааткан үеде болгай. Кажан чекти ап турар үеде ону ап турар кижи Ажаалга банкызының ажылдакчызынга ону бижип бергени дээш туда акша база төлээр. Ынчалза-даа шериг албаны эрттирип турар кижилер база шериг тудугжулар, уруглар бажыннарында турар бичии уруглар, назылап кыраан кырганнар бажыннарында болгаш нивалидтер бажыннарында турар хамаатылар ындыг акша төлевес. Хуужудулга чектерни Ажаалга банкыларының албан черлери хуужудулга чектериниң системазын күштүг болдуруп киирер талазы-биле девискээрлер аайы-биле түүгүзүп каан комиссияларның чорудуп берген данызын өзүгаар бээр.

— Чамдык кижилерни дыннааргa, хуужудулга чектерин анаа акша-биле безин денней берген турар боор үүве-дир. Харын-даа уруг-дарымның кудазынга белекке бээр мен деп чугаалап-даа турар кижилер бар. Соңгаар, Саян ажыр садыптар мен дээр-даа кижилер бар. Бо дугайында үүнү чугаалап болур силер?

— Чоонга бээр деп турар чектериваете анаа акша-биле дөмейлежип турар үүлдери бар харын. Хуужудулга чектерин алган соонда, ону канчаарын-даа боттарынар-ла билир апаар силер. Оларны садып-даа болур. Дергүл-төрел аайы-биле бир-бирээзинге дамчыдып, белекке-даа берилгеп болур. Ол дээрге боттарынарның хуужудулга чектериңер ышкажыл. Борта мынды чижектен-даа ап көрээлиг. Чижээ, Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезин хуужудуп турар дийик. Бо автобүдүрүлгенин акцияларын (хуужуткан бүдүрүлге орулгазындан үлүг акша алырының үнелиг саазыны) садып алыр деп барган-дыр силер. Ынчалза-даа мону билип алза чогуур. Алганынар хуужудулга чектери-биле ол акцияларны садып-даа алырыңарга ол дораан-на силерге орулга бербес болдур эвеспе. Акция садып алыры дээрге-ле өске бүдүрүлгенин ээзи алаар арганы алыры болур үүве-дир ийин. Ынчангаш силерни садып алган акцияларынарны силерге бээр орулгазы хуужуттунган бүдүрүлге черинин кайы хире орулгалыг ажылдаарындан хамаажыр-дыр ийин. Аргалыг-ла болза, шыырак дээн бүдүрүлгелернин акцияларын садып алырын кызыткавынар дээре. Хуужудулга чекторин ап алгаш, ону дүрген-ие саарын чорудуптарынче далашкан хөрээ чок. Аргалыг-ла болза, орулга киирип аптар черлерни көрүп турган, шак ындыг шыырак черлерниң акциязын садып ап болгай. Бүдүн чыл дургузунда кандыг-даа өскерлиишкин боор болгай.

— Бүгүн ооктябрь 1-дир. Ужурунда бистер хуужудулга чектерин бөгүнден эгелеп ап эгелээр ужурлуг хамаатылардыр бис. Бо талазы-биле бистин республикада байдал кандыгыл?

— Чектер алыр кижилерниң данзызын тургузары дыка саадаан. Хамаатылардың чурттап турар черлериниң аайы-биле данзыларны районнар, хоорайлар аайы-биле мынчага чедир четче тургуспаан боор турар. Ону чажыраш-даа канчаар. Бистиң республикада хуужулга чектерин күштүг болдуруп киирер талазы-биле республика комиссиязы ажылдап турар үүве. Районнарда база шак ындыг комиссиялар ажылдап турар. Ол комиссиялар хамаатылардың данзызын чурттап турар черинин аайы-биле тургускаш, ажаалга банкыларынга киирер. Дыка хөй районнар болгаш Кызыл хоорай хамаатыларының данзызын ам-даа киирип четтикпээн. Чарлык өзугаар чектерни бөгүнден, октябрь 1-ден эгелеп бээр ужурлуг турган бис. Ол бүтүмчейн барганы ол. Ол чектерни бээр хуусаазын соңгаарладыр ужурга таварыштывыс. Үүгле бистиң республикада ындыг бе дээрге Россияның өске-даа республикаларында, область, крайларында байдал база иарын боор турар. База-ла даныз тургузуп чадап турар үүве чорду. Дүүн чаа Москва-биле база чугаалаштым. Ынытизи-биле Россия Федерациязында хуужудулга чектери бээри саадап турар боор үүве-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, комиссияларның багай ажылыдыр. Даныны тургузуп алган белен районнар база бар харын. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем районнар даныларны колдуунда-ла тургузуп апкан. Тожунун тайга-сыннарында ажылдап, чурттап чоруур иевижилериңе база чедип чадап турар. Ыраккы коданнарда малчыннарывыс база бар болгай. Оларга чедип, даныз тургузуп турда, хөй үе-шак эртип турары ол үүве-дир ийин.

Оода-ла баштайгы даныны чурттап турар черинин аайы-биле тургузуптар үүве болза, бо ажыд дүргедей бээр-дир ийин. Кижи бүрүзүнге барбайн-даа барып болур-ла ыйнаан. Чурттап турар, киир бижиткен чери бар-ла болгай. Ону база өөренип көрзе чогуур. Соңгулда участоктарының аайы-биле даныз тургузарын организастаан. Даныз ам-даа белен эвес болганда, хуужудулга чектерни октябрь 1-ден эгелеп берип ыыдаайн бардывыс. Ынчангаш октябрь 12-ден эгелеп берип эгелезинвиссе, эки-ле ол боор. Күрүнеин өнчү-хөрөнгизин хуужудуп алырынга хамааты кижи бүрүзү кириссин дээш чектерни үндүрген.

— Хуужулга чектерин ап-даа алгаш, чамдык кижилер ону каяа, канчаар сайгарып алырын эки билбес болгай. Бо дугайты үүнү чугаалап болур силер?

— Инвестиция (каидыг-бир бүдүрүлге черинге акшаны үзүп хуусаалыг киириштир салыр) фондузу тургузуп тур бис. Орта чегин тудуп алгаш чеде бергеш, ол фондунун акциязын садып ап болур сен. Ол фонд чери силерниң чегинерни садып алгаш, бир бүдүрүлге черинден акция садып алыр. Саян артында бүдүрүлгелерден-даа акция садып алгай-ла. Ол фондунун кылыр ажылы-дыр. Хуужудулга чеги тудуп алгаш, ону кайнаар ажыглаарын дилеп. баш ыжып турбас болур-дур сен ийин. Сээн орнунга ол фонд чектериниң саарын, хуулдуруп кааптар. Ол чек алган кижилерге дуза-ла-дыр.

—Хуужудулга чектери садып алыр дээш соңгаартан, Саян артындан улустар кээп турар апарган деп чугаа база үнүп турар болдур эвеспе. Чектеривисти ийи-чангыс алыксак-чиксек кижилерге садыптарывыска болур бе? Шак ындыг кижилер байып туруп бербес бе?

— Чек алган хамааты кижиниң ону канчаар сайгарып алыры бодунун эргези-дир. Ынчалза-даа хеле-бүдүү кижилерге чектеривис сатпас болза эки. Чектер садарынче далашкан хөрээ чок. Чамдык кажар кижилер чиик өртек-биле садып апкаш, байып база болур. Хуужудулга чектерни садып, белекке берип болур. Хуужудулга четтиге кижиниң адын, фамилиязын бижип каан болур. Хуужудулга чектерни үүгле күрүне өнчү-хөрөнгизин хуужудуп алырынга ажыглаар херек.

— Сөөлгү чаңгыс айтыры. Хуужудулга чектери Тывада чедип келген бе? Бир эвес чажыт эвес үүве болза, бөгүнге чедир чеже чек келгенил?

— Хуужудулга чектериниң чамдыызын алдывыс. 160 мун кижиге берилтер чектер бисте чедип келген. Ону даныны белен черлерге, районнарга бөгүн-даа болза берип болур бис. Амдыызында келген чектернин иинти саны ол-дур. Хуужудулга чектери ам-даа келир. Ажаалга банкыларында хамааты ларның даныны четче кирбейн турарындан ол чектерни үлевейн тур бис.

— Тайылбыр бергениңер дээш, четтирдим, Яков Васильевич.

Мачай-оол ОЮН интервью кылган.

Бии-Хемден медээлер

ДЕМНИГ БОЛУРУ ДУГУРУШКАН

Район Советинин президиум хуралынга арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктарга удур демиселди күштелдиреринин дугайында айтырыгны чугаалашкан. Районнуң иштики херектер килдизинин начальнигинин оралакчызы Н. И. Бутор анаа илеткел кылган. Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктар сөөлгү үеде Бии-Хем районнуң девискээринде көвүдээнин ол демиселээш, милиция ажылдакчылары, хөй-ниити организациялары ону болдурбас дээш кандыг хемчегларни ап келгенин чугаалаан.

Илеткелчи болгаш хуралга санал бергеннер кем-херек үүлгедир чоруккa удур чоруудуп турар демисел ам-даа кошкак болуп турарын айыткан Милиция ажылдакчылары, ажыл-агыйларның удуртукчулары, хөй-ниити организациялары бо багай чыдыш калган чанчылды болдурбас дээш бир демниг хөделип ажылдавайн турар. Профилактика хүннерин, рейдилер эрттирейн эвээжеткен. Улусчу дружина ажылдавайн турар. Арагалаар, ажылдаар хөпүү чок улуг-даа, аныяк-даа кижилер-биле ажылды чорутпастаан. Оон ангыда аныяктар, пазы четпестер ортузунда өөредилге, кижизидилге ажылын экижидери негеттипин келгенин хуралдың киржичилери чугулага көргеннер.

Президиум хуралынга айтылган четпестерни эдериниң талазы-биле хемчегларни ажылдап кылган. Ону боттаңдыгар дээш район Советиниң хөрөй, кедээ Советтео, эдиминистративтиг органнар, хөй-ниити организациялары, ажылдакчыларның удуртукчулары ажылдап турар.

МАЛ ЧЕМИ ЭЛБЕК

Бо чылын районнуң девискээринге чайгаар үнген сигеннернин болгаш тараан мал чеми культураларының улуш-дужүү чаагай болган. Ынчангаш совхозтарның ажылышчилери четчир саныг мал чемнерин белеткен алырыне кичээнгейни салган. Мал чемнери белеткээр бригадаларны тургускаш, ында техниканы, дериг-хереклерни, мергежилдиг механизаторларны бижыглаан. Оон түүнелдери багай эвес болуп турар.

Сенаж салырынче районнуң езугаар алырга, район бо чылын 12163 тонна сигенни белеткээр тургаш, 7656 тонаны кылып, планын 63 хуу күүсеткен «Эрбек» совхоз өске ажыл-агыйлардан мурнай сиген белеткээр даалгазын 125 хуунга боттандырган. Тодаргайдаарга, 1200 тонна сигенни сараттап алган. Ийиги черде «Кызыл тараачын» совхоз чоруп орар. Ажыл-агый 2250 тонна сигенни белеткээр тургаш, 2012 тонна чедире берген, планын 79 хуу күүсеткен. Ол ышкаш «Бии-Хем» совхозтуң сигенчилери чедишкиниг ажылдап турар.

Сенаж салырынче районнуң совхозтары кичээнгейни салып турар. Район 13822 тонна сенажты салыр планыг тургаш, 11719 тонна чедирип, берингеп онаалданы 84 хуу күүсеткен. «Өөк», «Хадыг» совхозтар сенаж салырының планыг онаалдаларын 2-3 катап ажыр күүсеткен «Кызыл тараачын» совхоз 3 мун тонна сенажты салгаш, берингеп даалгазының чартык хирезин белеткээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Редакцияга харыы

КИЖИ МЕГЕЛЭЭРИН БОЛДУРБАС

Өртек-үне өзерге, анаа сылап алгаш, оон боттарынга орулга-ажык үндүрүп алыксаарының күзел-чүткүлү база өскен. Ындыг чижектерниң бирээзинге чамдык садыг-магазин организацияларының чоннуң үүн бүрүде хереглээр ашчем болгаш өске-даа баразнарын шыгжатта тудуп-тудуп, оон үндүрүп садып турының хамаарыштырып болур. Ол дугайында бистин номчукчуларывыс каш-даа медээлеп келген. Чижээ, Чөөн-Хемчик районнуң Чадана хоорайда садыг-магазин черлеринге үр чыткынынан үрелип, дудуй берген ашчемин баразнарын улуг-биче садып алыкчылар садып алгаш, хораннаның урганының безин фактылары бар. Ол дугайында бистин нижикчилеривистиң бирээзи Александр Монгуш Чадана хоорайдан улуг дүвүреллиле бижээн. Бис оон материалын март 31-де үнген «Шын» солунга «Рынок болгаш кадыкшыл» деп рубриканың адаанга «Чүүнү ялавыл?» деп эгелиг парлап үндүрген бис.

Ол үеде Чөөн-Хемчик районга шыгжат черлерге чоруур үе-хуусаазын эртип ыткаш үрелип, дудуй, ажый берген ашчемин садыгларга үндүрүп сатканындан 50 ажыг кижи, оон иштинде колдуу чаш уруглар ижин-шөлүнду ажыгларынга алыскан. Автор ук багаазынга тодаргай фактыларны киргген. Чоннуң канынга хора чедирип турааз шак ындыг четпестерниң болгаш садыг дүрүмнерниң хажыдыышкынарын хынап көөрү солунның редакциязы чогуур черлерге дааскан турган. Хыналданың хуусаазы узамдыга берген-даа болза, Тыва күрсадыг инспекциязының эргелелиниң хынап эккелген түнелдерин номчукчуларга чедирип көрээли. Ол дээрде Тыва төпкооптун болгаш санэпидстанцияның хыналдалары база болганын немей дыннадын каалы.

Күрсадыг инспекциязының Тыва эргелелинин начальнигиниң үүлээлгезин күүседип турар Валентина Емельяновна Михайленкоонун ат салган харыызын мооң адаанда парладывыс:

«Бо чазын, апрель 1-ниң хүнүнде Күрсадыг инспекциязының Тыва эргелелинге республика прокуратуразының ажылдакчызы А. Д. Хадаханэнин ат салганы даалга келген. Ында айытканы-биле А. Монгуштун «Рынок болгаш кадыкшыл» деп рубрикалыг материалында фактыларын ханы хыналдазын кылырын дааскан болган.

«Шын» солунда парлаттынган материалда кииртинген фактыларны хынаарыбиле Күрсадыг инспекциязының эргелели комиссияны үндүргеш, август 3-тен 7-ге чедир хынылданы Чөөн-Хемчик районунуң садыгларынга болгаш хөй-ниитинин чемненилге черлеринге чоруткан. Чонга үе-хуусаазы арте берген, оон үржүүбиле үрелип-баксыраан ашчем баразнарын садып турганының фактылары бадыткаттынган.

Чадана хоорайның «Зеленый», «АТБ» «Бөрөзка», «Офицерский», «Дуза», «Универсам» магазиннериге сайгарар ужурлуг хуусаазы эрте берген чамдык барааннарны садыг делгиирлеринден ап кагдырган. Чижээ, турнуга берген 402 шил хейлиг суг, дүдүксүй берген 24.13 кг ак-саржаг үзүн, дудуп баксыразынынан аксы чара тевер дей берген 100 банка дузаан огурецти база өске-даа дузаан ногааларының мичаар үрели берген банкаларын, 108 кг ажып эгелээн вафлини, оон ангыда конфета аймаа, курган каткан печенье, мармелад, пряник болгаш өске-даа продуктуларының чонга садып-саарарын хораан.

Садып алыкчыларга үүгле үрелип-баксыраан ашчем садып турган эвес, оларны оон кырындан мегелеп мөлчүп турарының фактылары база илереттинген. Дериилээш, хаптан каан баразнарының чамдыызының граммы четпес болган.

Өртек өзер мурнунда-ла чинеттинген баразаннарны өртээн катап өстүрүп алгаш, садып турганы база илереен. Чижээ, эр улустун плажын 2 мун рубльге садып турган, думчук аржылдарын 10 катап өстүрүп алган болган, дайнаар резинканы шынарының дугайында документ чокка хуу кижиден хүлээп алгаш саткан. 71 рубль өртектиг печеньени бир килде 90 рубль кылып алгаш, садып алыычылардан 12010 рубльди артыкка чыып алган болган.

Хөй-ниитинин чемненилге черлеринде база хажыдыышкынар эндерик болган. Ол дугайында тускай хыналда документилерин тургускан. Чемниң өртээн артыкка өстүрүп ап турарындан аныңы үнелиг саазыны) садып алыр деп барган-дыр силер. Ынчалза-даа мону билип алза чогуур. Алганынар хуужудулга чектери-биле ол акцияларны садып-даа алырыңарга ол дораан-на силерге орулга бербес болдур эвеспе. Акция садып алыры дээрге-ле өске бүдүрүлгенин ээзи алаар арганы алыры болур үүве-дир ийин. Ынчангаш силерни садып алган акцияларынарны силерге бээр орулгазы хуужуттунган бүдүрүлге черинин кайы хире орулгалыг ажылдаарындан хамаажыр-дыр ийин. Аргалыг-ла болза, шыырак дээн бүдүрүлгелернин акцияларын садып алырын кызыткавынар дээре. Хуужудулга чекторин ап алгаш, ону дүрген-ие саарын чорудуптарынче далашкан хөрээ чок. Аргалыг-ла болза, орулга киирип аптар черлерни көрүп турган, шак ындыг шыырак черлерниң акциязын садып ап болгай. Бүдүн чыл дургузунда кандыг-даа өскерлиишкин боор болгай.

— Бүгүн ооктябрь 1-дир. Ужурунда бистер хуужудулга чектерин бөгүнден эгелеп ап эгелээр ужурлуг хамаатылардыр бис. Бо талазы-биле бистин республикада байдал кандыгыл?

— Чектер алыр кижилерниң даныны тургузары дыка саадаан. Хамаатылардың чурттап турар черлериниң аайы-биле даныларны районнар, хоорайлар аайы-биле мынчага чедир четче тургуспаан боор турар. Ону чажыраш-даа канчаар. Бистиң республикада хуужулга чектерин күштүг болдуруп киирер талазы-биле республика комиссиязы ажылдап турар үүве. Районнарда база шак ындыг комиссиялар ажылдап турар. Ол комиссиялар хамаатылардың даныны чурттап турар черинин аайы-биле тургускаш, ажаалга банкыларынга киирер. Дыка хөй районнар болгаш Кызыл хоорай хамаатыларының даныны ам-даа киирип четтикпээн. Чарлык өзугаар чектерни бөгүнден, октябрь 1-ден эгелеп бээр ужурлуг турган бис. Ол бүтүмчейн барганы ол. Ол чектерни бээр хуусаазын соңгаарладыр ужурга таварыштывыс. Үүгле бистиң республикада ындыг бе дээрге Россияның өске-даа республикаларында, область, крайларында байдал база иарын боор турар. База-ла даныны тургузуп чадап турар үүве чорду. Дүүн чаа Москва-биле база чугаалаштым. Ынытизи-биле Россия Федерациязында хуужудулга чектери бээри саадап турар боор үүве-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, комиссияларның багай ажылыдыр. Даныны тургузуп алган белен районнар база бар харын. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем районнар даныларны колдуунда-ла тургузуп апкан. Тожунун тайга-сыннарында ажылдап, чурттап чоруур иевижилериңе база чедип чадап турар. Ыраккы коданнарда малчыннарывыс база бар болгай. Оларга чедип, даныз тургузуп турда, хөй үе-шак эртип турары ол үүве-дир ийин.

Оода-ла баштайгы даныны чурттап турар черинин аайы-биле тургузуптар үүве болза, бо ажыд дүргедей бээр-дир ийин. Кижи бүрүзүнге барбайн-даа барып болур-ла ыйнаан. Чурттап турар, киир бижиткен чери бар-ла болгай. Ону база өөренип көрзе чогуур. Соңгулда участоктарының аайы-биле даныз тургузарын организастаан. Даныз ам-даа белен эвес болганда, хуужудулга чектерни октябрь 1-ден эгелеп берип ыыдаайн бардывыс. Ынчангаш октябрь 12-ден эгелеп берип эгелезинвиссе, эки-ле ол боор. Күрүнеин өнчү-хөрөнгизин хуужудуп алырынга хамааты кижи бүрүзү кириссин дээш чектерни үндүрген.

— Хуужулга чектерин ап-даа алгаш, чамдык кижилер ону каяа, канчаар сайгарып алырын эки билбес болгай. Бо дугайты үүнү чугаалап болур силер?

— Инвестиция (каидыг-бир бүдүрүлге черинге акшаны үзүп хуусаалыг киириштир салыр) фондузу тургузуп тур бис. Орта чегин тудуп алгаш чеде бергеш, ол фондунун акциязын садып ап болур сен. Ол фонд чери силерниң чегинерни садып алгаш, бир бүдүрүлге черинден акция садып алыр. Саян артында бүдүрүлгелерден-даа акция садып алгай-ла. Ол фондунун кылыр ажылы-дыр. Хуужудулга чеги тудуп алгаш, ону кайнаар ажыглаарын дилеп. баш ыжып турбас болур-дур сен ийин. Сээн орнунга ол фонд чектериниң саарын, хуулдуруп кааптар. Ол чек алган кижилерге дуза-ла-дыр.

—Хуужудулга чектери садып алыр дээш соңгаартан, Саян артындан улустар кээп турар апарган деп чугаа база үнүп турар болдур эвеспе. Чектеривисти ийи-чангыс алыксак-чиксек кижилерге садыптарывыска болур бе? Шак ындыг кижилер байып туруп бербес бе?

— Чек алган хамааты кижиниң ону канчаар сайгарып алыры бодунун эргези-дир. Ынчалза-даа хеле-бүдүү кижилерге чектеривис сатпас болза эки. Чектер садарынче далашкан хөрээ чок. Чамдык кажар кижилер чиик өртек-биле садып апкаш, байып база болур. Хуужудулга чектерни садып, белекке берип болур. Хуужудулга четтиге кижиниң адын, фамилиязын бижип каан болур. Хуужудулга чектерни үүгле күрүне өнчү-хөрөнгизин хуужудуп алырынга ажыглаар херек.

— Сөөлгү чаңгыс айтыры. Хуужудулга чектери Тывада чедип келген бе? Бир эвес чажыт эвес үүве болза, бөгүнге чедир чеже чек келгенил?

— Хуужудулга чектериниң чамдыызын алдывыс. 160 мун кижиге берилтер чектер бисте чедип келген. Ону даныны белен черлерге, районнарга бөгүн-даа болза берип болур бис. Амдыызында келген чектернин иинти саны ол-дур. Хуужудулга чектери ам-даа келир. Ажаалга банкыларында хамааты ларның даныны четче кирбейн турарындан ол чектерни үлевейн тур бис.

— Тайылбыр бергениңер дээш, четтирдим, Яков Васильевич.

Мачай-оол ОЮН интервью кылган.

ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮСПЕЙН ТУРАР

Бо чылдың сентябрь 11-де үнген 176 дугаарлыг «Шын» солунда Тыва Республиканың Юстиция министерствозунун кол специализи Тамара Зайпеваның «Киржиринден ойталаар апарган» деп эгелиг материалы парлаттынган. Ону хөлчок сонуургап номчудум. Үүлдүү өзезин мынчаар эгелээн болду: «Хоойлу өзугаар арат төлээлери, улус судьялары ышкаш, суд чорудулгазынга долу киржир эргелиг болгаш хүлээлгелиг». Ол шын. Судка арат төлээлериниң киржилгези соөлгү үеде элээн нарын айтырыгларның бирээзи болун бар чыдар. Оон чылдагааны чүдел деп сайгарыл көөр үүве болза, кидыг-бир үүве болурга, истелге органнарынга дыннадыр, билдириишкин киирер хүлээлгелиг. Баштайгы истелге үезинде бодунун хомудалын илередип, өчүк бээри албан болгай. Суд чорудулгазының үезинде хомудакчыны-даа, херечини-даа судка келдиртип эккелгеш, болган херекти шын тодарадыры судтун чугула сорулгазы. Хомудакчы, херечи судка келбейн баргaн таварылгада, судту соңгаарладыр апаар. Судка чылдагаан чок черге келбейн баргaн эштерге суд составы чогуур торгаалды онаап турар. Ынчалза-даа оон дээштиг болбайн турары билдингир.

Мен Эрзин судунун арат речилерден айтырыг-даа салбас, үүгле суд даргазы айтырыг салып олурар боор үүве болгай. Мен бодаарымга, ол кончуг шын эвес. Арат төлээзи кижи кайы-даа таладан айтырыгларны салып, херектин болган чылдагаанын шын тодарадырынга шын шиитпирлээр доктаалын үндүрерингe, суд чорудулгазының болур-чогуур эртеринге дузалаар ужурлуг.

Эрзинин суд даргазы Ч. К. Тюлюш суд ажылчорудулгазынга идепкейлиг киржип турар чамдык арат төлээлерин адап, мактап олурары аңаа бир үүве эвес. Оларга Бай-Даг суму чагыргазынан Б. Ч. Севилбаны, районнуң санитар-эпидемиологтуг станциязында эмчи Е. Монну, инвалидтер чөвүлелиндеи Д. Хертекти, районнуң кинофикация бухгалтери Н. Балданы болгаш оондаа өске эштерни шаннадып, мактадып чоруур, даанган хөй-ниити ажылдарынга ак сеткилдиг деп олурганынга каттышпас арга чок.

Көрүп чоруурга, арат төлээлериниң ажыл, амыдыралын, өскээр чугаалаарга, оларның суд ажыл-чорудулгазынга кайы хире киржилгелиг ажылдап чоруурун республика хамаанчок, районнар солуннарынга чырыдып бижинвес, оларның берге ажылынга деткимче бербес боор үүве-дир. Моральдыг деткимче деп үүве кандыг-даа ажылдакчы, ажылчын кижиниң ажыл кылыр арга-шинээн көдүрер боор үүве болгай. Ындыг деткимче чокта, кымга-даа хомуданчыг болбайн канчаар.

Александр ТАВА.
Эрзин кожуун.

Арат төлээлери

жилериниң каржы-хажагай апарганындан, суд органнарының ажылдакчыларынга азы судка бүзүревезинден болуп турар. Оон уламындан суд болган соонда, арат төлээлериниче янзы-бүрү багай сөстер октаар, оларны дорамчылаашкын-биле көөр болу бергениниңден чамдык арат төлээлери оон халажыраaш, судче келдиреге, хөй-ле чылдагааннар-биле ойталаар апарганы сөөлгү үеде кесүү-биле илден апарган. Суд даргазының болгаш арат төлээзинин адрезинге ялаамыр чок сөстер-биле хөй үүве чугаалап, оларны дорамчылаар болза, ындыг кижилерге РСФСР-нин кеземче хөрөөнин дүрүмүнүн 176-3 үүлү-биле хөрек оттуруп болур деп санкцияны берип турар болгай. Ол ышкаш судка херечи кылдыр келдирткен хамаатылар оон база ойталаар: «Билдириишкинни берип каан-дыр мен, өчүүмнү алган. Ол-ла-дыр» — дээр апарган. Хамааты кижи кан-төлээзинге 1974 чылдан бээр азы он сес чыл дургузунда үзүктелишкин чокка суд ажыл-чорудулгазынга бодумнун эвээш-биче-даа бол үлүг-хуумну киириштирип, бо үенин дургузунда аар-даа, чиик-даа херектерге база ол ышкаш хамааты херектерге киржип, саналоналым киирип чор мен. 1948 чылдан бээр хоойлу органнарынга ажылдап чораан болгаш ол ажыл менээ таныш, ажылдаарымга чиик болуп турар.

Бистин Эрзин суурда, сумуларда арат төлээлериндеи ангыда, ынытизи-биле үжеи ийи арат төлээзи ажылдап турар. Олар боттарының хамааты хүлээлгезин долузуубиле эвес-даа бол, багай эвес күүседип, судка сайгарган янзы-бүрү херектерге киржип турарлар. Чажыргаш-даа канчаар, көрүп чоруургa, чамдык арат төлээлери судка киржип келгеш, суд таттырыкчыдан болгаш хелогтуг станциязында эмчи Е. Монну, инвалидтер чөвүлелиндеи Д. Хертекти, районнуң кинофикация бухгалтери Н. Балданы болгаш оондаа өске эштерни шаннадып, мактадып чоруур, даанган хөй-ниити ажылдарынга ак сеткилдиг деп олурганынга каттышпас арга чок.

Көрүп чоруургa, арат төлээлериниң ажыл, амыдыралын, өскээр чугаалаарга, оларның суд ажыл-чорудулгазынга кайы хире киржилгелиг ажылдап чоруурун республика хамаанчок, районнар солуннарынга чырыдып бижинвес, оларның берге ажылынга деткимче бербес боор үүве-дир. Моральдыг деткимче деп үүве кандыг-даа ажылдакчы, ажылчын кижиниң ажыл кылыр арга-шинээн көдүрер боор үүве болгай. Ындыг деткимче чокта, кымга-даа хомуданчыг болбайн канчаар.

Александр ТАВА.
Эрзин кожуун.

УЛУГ НАЗЫЛААРЫН КҮЗЕДИМ

Мээн ачам Шойдак-оол Хапылакович Ховалыг Улуг-Хем районнуң Арыг-Узуу суурда чурттап олурар. Ол амгы үеде хүндүлүг дыштылгада. Солуннардан, чогаалдардан номчуурга, адазын мактаан шүлүк чогаткан, оон ажыл-ижин мактаан багааларны ховар номчуур-дур. Ол тоолдаарынга дыка ынак, ынчангаш ону танывас кижи ховар. Бистерни уругларын уран үүлгe ынак кылдыр өөредип каан. Ол бичии-даа анаа олурбас, чок-ла болза шыдыраалаан, азы бир-ле үүве чогаткан олурар. Хуузунда дузалад ажылчы кижи

АМГЫ ЧАҢЧЫЛДАРГА ХАМААРЫШТЫР

1. ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Чаңгыс чер-чурттугларым — бөдүүн тожу анчылар адаөгбелериниң кайы үеден бээр арттырын кааны чаагай чанчылдарын болгаш ёзулалдарын канчаар сагып турарын чугаалап чораанын хөй чылдарда дыннап, оон хөйү билип ап-даа келдим. Мен бодаарымга, оларныңуктан ап чанчылдарын, ёзулалдарын уктап ап көөр чүве болза, оларныңэлээн хөй Тываныңөске черлериниңдөмейлешпес, төрээн бойдуска, дириг амытанга ханы ынакшыл сиңиккен, бир янзы хевирлиг деп болур. Ол болза тус черниңчер-девискээр, бойдус байдалындан, анчы кижилериңмергежилиниңболгаш оларныңботботтарынаразында харылзаазындан хамааржыр.

Кады аннап чораанынхоочун, мергежилдиг анчыөөрүүнөөредилиг сөс-домаанхүлээп ап, ол ёзугаар күүседип, оруун часпайн, хере база берген, олча-тывыжынчонунга бере берген аныяк анчыларны-даа хөйү көрген мен. Олар ол дээрезинде аныяк-даа бол, кедиги барын анчы амыдыралга орук баштакчылары болуп шыдаар дээрзиңкижи бүзүрей бээр чораан. Хоочуну — аныянга деп чаагай үүле-херек ол-дур. Оозу ындыг-дыр деп санап каалы. Ынчаргаанчы амыдыралга быжыглаттынып доктаан келген ол чаңчылдарныңхөйү барык-ла сагывайн, хажыдып турар-дыр бис. Оон чылдагааны үдел? Аная албан доктаар ужурлуг бис. Чүге дээрге бойдус камгалалыныңталазы-биле үениңбөгүнгү чидиг айтыры бисти олче албадай бээр.

Аннаашкыңа хамаарышкан чаңчылдар болгаш ёзулалдар хөй, янзы-бүрү. Чижек кылыр оларныңчамдыктарыңа бистинхамаарылгавысты ап көрээл. Ораннынан-елүүнге-даа, черге кады чораан эш-өөрүнге-даа анчы кижи «чааш» чымчак сеткилдиг болур, эш-өөрүнхүндүлээр. Бот-тогдунган, мактанган хевир кириптхөстүрү, чүве чугаалаарыдээрге чаңчылдарны үреп турары ол. Аннап үнер мурнунда, аннаашкын үезинде арагалап, корум-чурум үреп болбас, харын-даа черинден экини-ле күзеп, чаагай сеткилдиг чоруур ужурлуг. Өгбелериниң ынчаар чагып, боттары херек кырында бүгү эки талаларын көргүзүп чораан. Шыны-биле алырга, бо үстүнде чаагай чаңчылдарны кижилер боттарынын бот-харыысалга чогу-биле, оларын ужурдузазын чедир үнелеп билбези-биле үреп турар. Чаңчылдарны төлептин-биле сагып чоруур анчылар бистиң кожуунда ховар болдур ийин. Республиканың өскеда черлериндебаза ындыг деп дорту-биле чугаалаар мен.

Чамдык анчы эштер бодунук эки билири, көрүп алганы арбын өлүк-дириниг, аннаштыг, эптиг черлерни өөрүнден чажырар, ол черлерни бодум-на эзлезимзе деп хуузурап бодаар хөөнге алзыптар апарганы чөгенчиг. Ындыг өөдежок кижилер, чижээ, оолдуг ан-менин, куштуканды-даа сезиглел чокка өлүргеш, барба-саваазын дүптээри мыя-ла дээрзин дидим чугаалап болур. Чаңчылчаан аннаашкын чурумун хажыдары ынчангаш төтчеглекчи чоруккачелирип болур. Олар ыракта черде көрүп алганы аны «мээнии-ле болзун!» деп кара сеткил-биле бодап тура, аны азы куштуболгылап каан, ону өлүрүп ап шыдаваан, кааптарындан-даа кортпастар (бистин чуртта ан балыглаан, каапкан анчыга өөрү боттары-ла кандыг-бир кеземчени хүлээдип-даа турар чаңчыл база бар болгай).

Дириг амытаннарны кээргеп көөр, анаа ынак болур чоруқ үр үеден бээр ниитизи-биле чаңчылчыл келзе-келзе, анаа хамаарышкан чаа-чаа чаңчылдар чоорту тыптып быжыглаттына бээри кайы хөй. Бисте чамдык анчылар хөй-даа дининиг болган чылын дии оолдарын боолавайн кааптар, соонда олар өзүп-көвүдезинер деп күзээри ол. Ынчалза-даа ону чамдык анчылар сагывайн чуду-харалай бээри база таваржып турар.

Чер-черниң анчылары (арбаннар аайы-биле безин) шаандан бээр аннаар тустус девискээрлериг чораан. Силерниң бо, оларны ол деп быжыглан кагбаан-даа бол, өскенин девискээринче анчы кижи алыксак-чиксек чоруун көргүзүп, хөме таварын кирип болбас чаңчылдыг турган. Бир эвес кирер апарган таварылгада ол девискээрже баар ужурлуг кижилерге баш бурунгаар дыннадыр, анаа чеде бергенде, хонаш-турлаа кайда болуруң чугаалап бээр болгай. Оон улаштыр чаңгыс девискээр эзлей берген кижилер кады аннап-даа уламчылаарлар, ынчаар каттышкан улус харын солун болур. Амгы үеде бо эки чаңчылывысты болганчок-ла үреп, аннаар чер-девискээр быдаашкаш, аас-дыл үндүрүп, бот-боттарывыска кыжаныптурар-дыр бис. Эдээн каш чыл улаштыр Тожуңун кооперация аннаыртывыш ажыл-агыйы-биле районуң эки тура анчыларынаразынга чер быдаажыр чоруу эдээн чидиглеиип келген турган. Ам харын девискээр хувааллазын чоруткан соонда, ындыг чаргы-чаазы өжүп бар чыдар. Ада-өгбелериниң «сөглээн сөс — керткен ыраш» деп өттүр сөглээниң анчы зин чурттакчызы анчы кижи элик олчалаткан болза, мурнукуларындан салган келгени ёзугаар ол боду анныңбажын, өкпе-чүрээн, оорга-мойнун алыр, кады чорааны чаңгыс азы хөй-даа анчы дижик арткан эттиденге үлежир. Тываныңчамдык черлериңе болза, элик аткан кижиге бир буду ыяап келир чурумуг. Оон ынай ан улуг болган тудум, эдин, чаан үлежири ында турар кижилериңсаны-биле база деп хемчээлдиг болур. Ынчалза-даа ораннежиин холга кирген адыгжыга улуун хүндүткел ёзугу-биле онзалап тутсур апаар. Ындыг таварылгаларда анчылардан кым-даа өкпелээн янзылыг чаңгыс сөс безин этпес.

Аразынга улуг назылыг анчы азы бир черден аалдап келген анчы чораан болза, аныяктары «хайнын чоруур» чаңчылын көргүзе бээр. Чүл дээрге чер одагга дуне оттулар ыяш кезин белеткээри, суглаарын, аргалыг-ла болза, аныяк анчылар харыылаар. Бодум ындыг анчы оолдарныңачы-дузазын-даа көгүп чордум. Аннаашкындан баштай одаанга келген анчы от салыр, шай чылыдар азы хайындыгар, чем кылыр. Одаан дескиндир кайы-хамаанчок ыяш ужуруп, боктаалдыгып болбас. Кала-даа човаш, ораннын ыяш байлаан камгалаары бисте база хамааржыр ужурлуг дээрзин чаңгыс одаг улузу бодап чоруур.

Кады чораан кыргаанчыны азы чер билбес анчыны хүндүлээри деп чаңчыл ам-даа сагыттынмышаан хевээр, харын үениң аайы-биле чаа-чаа хевирлериг болуп бар чыдар. Ындыг анчыларны одаг-дан, аът-хөлүнден ырак черже чорутпас, чоок, эптиг черлерже баарын сүмелээр, олар азып, ырай бербезин дээш дооразындан хайгаарап чоруур. Чамдыкта оларныңбиле кады-даа аннап болур. Сөөлгү чылдарда анныыр-тывыш ажыл-агыйлары, эки тура анчылары-даа бир бөлүк санынга-ла аныяк, кыргаанчылары кады чорудары чаңчылчыл бар чоруур. Тожу кожуунуң девискээринде ырак, кадыр-берт черлерге моон мурнунда чылдарда анчы кижилер өлүмчидимге-даа таваржып тургулаанын бодаар болза эки.

Черге чорааанда, бот-боттарын деткижин билири базачаңчыл, сагылга-дыр. Бир черден өскезинче көжер апарганда, кым-бир эжин каапкаш көжүп черле болбас. Канчап билир, эки турабиле чыдыр каар-даа таварылга турар болза, оруунун уун ыяап-ла демдектеп чоруур. Баштын анчы-биле бот-боттары аразында сөс алчыл, маргыжыр болбас. Баштын анчыга дорт чагыртыр, оон айтыышкынын дыннап тура, чижээлээрге, ан турлаглажыр черге келгенде, оон хөй айтырыг салып турун бербес, чүгле айытканын хүлээп алыр. Ол-ла үеде анчы бүрүзү мону үтпас ужурлуг: аныы чүгле хереглээнибиле олчалаар. Тыва анчылар (өске нацияның анчылары база) хереглээнин бодавайн, харын ажыр аптарын бодаар багай чаңчылче бажын суп турарының фактыларын хөйү дыннаан, билир бис.

Эге өөзүн салган бурунгуларывыстың чаңчылдарын боттарывыска салгап албышаан, ону аныяктарга дамчыдып, буянныг болуп көрээл деп чаңып-сургаан чоруур хоочун анчылар бистин кожуунда бар. Дажырган Бараан, Багбажык Бараан, Чоргаадай Бараан, Самбуу Шембул, Куку Допчутпан, Иван Дуганчы, Күнзүрге Ах, Дорбинт Ах...

Моон алгаш көөрге, анчы чаңчылдар-биле кады ёзулал-сагылгалар дээрге черге чораан кижиге бир янзының дээштиг, корум-чурумнуг дадыктырылгазын берип, салгалдан салгалче сөс-домактын, аажы-чаңчылдың хөй эки талаларын дамчыдып чоруур. Биске, тыва улуска, чаңчылдар болуп быжыглаттынмаан, хөйте эки билдинмес-даа болза, черле сагып чоруур ужурлуг үүлдер бар. Олар амыдыралдың көгжүлдезиниң аайы-биле, анныыртывыш ажылында корумчурумнуң экижип турары-биле кады бодунуң туружун быжыглап, чаа сагылгалар тыптырынга орукту ажыдып берип турар. Ындыг сагылгалардан маңаа чүгле ийибир чижектен кирийн. Чуртта-кчылыг черлер чоогунда доктаамал чурттап, амыдырап турар апарган ийи-чаңгыс ондатра, норка, ас, күзен дээн ышкаш анчыгаштарны төтчеглеп чок кылыры таарымча чок. Удуп, дыштаныңчыткан койгунну боолап болбас. Кижи-биле кады чурттаан турар деп болур ол кээргенчигларни көргеш, бис канчап черле оларга каржы болуп диттир бис?!

2. «АДЫГ БАЙЫРЛАЛЫ» ХӨЙ ХЕВИРЛЕРЛИГ

Тожуда үндезин чурттакчылар болур анчылар чаңчылчаан «адыг байырлалын» канчаар байырлап чораанын дугайын моон мурнунда солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлге бижип турдум. Ук байырлалды хөй хевирлериг кылдыр ачылаарның демдеглеп чорааны билдинип турар болганда, оон дугайында материалдар ам-даа чыгдынып турар. Ижээнден эгезин алган анчы сеткил-хөөнүң байлаа биске ажыктыг дээрзи чугаажок. Бойдузу көргүзер — кижи күүседир, эгезин тыпкан — эдерерде чиик деп чүве ол-дур.

Бисте хоочун салгалдың анчыларының бирээзи Шөмбүл Сотпаевич Самбуу-биле хөй удаа ужурашкан мен. Оон бир чугаазы бо: «Адыг байырлалы» деп чүвени бижип, аныяктарга суртаалдап турары кончуг ажыктыг, солуп-дур. Эрги үеистиң ажыктыг болуп арткан үүлдеринден хөйү өөренип ап чоруур болгай бис. Адыг хайыраканны ижээниниңдеш чалап ужулгаш, эдин, чаан хүндүлеп үлешкен ол найырга киржиддаа чордум. Бир мындыг чүвени ам чугаалап берейн. Белим, Денгис, ол ынчаар чурттап чораан Менгилиг деп анчы кижи хайыраканывысты чалап апканывыста, ижээн чаңыга кончуг-ла солун алганыр кижи чораан, Карактары безин улгадыр, кызын келгензиг аваар. Тергиин алганыр кижи боорга, суралган келзе-келзе, Моолче безин чалап турду ыйнаан.

«Оо-хаай, ораным!
Олчаң улуг, Денгизим!
Улуг-Чүве холда кирди:
Угаанныг бистиң күжүүс болду!
Чаагын адырар силер — Үё! Үё!
Чаак билир кижи тудувуг че!».

Ынча дигилээш, черге калбаш чалбаргылап каан, бисти мунгуртандыр чидиги көргүлээш баар ашак йине. Шыны херек, ире чаагын дүрген адырыптар туржук, чаан, эдин денней кезиг, денги каа дег часпас үлекчи ол Менгилиг болганы ынчан көрген мен. Хайыраканга бараалган алганын чугаалажыр талазы-биле, чүү дээр боор, Менгилигниң сөс-домаа дээрге боду төктүп турган дег болур.

Өдүгенге чурттап чораан «Алганыр» деп шола атка четкен Шолбан болза улуг Кара-Чүвеин (адыгны) ам-на апкан соонда, чер-ораныңкежин дээш тергиин чечен алгангылааш, өөрээл сөстер октагылааш, сөөлүнде кээн: «Чаңчыл аптывыс, эш-өөр бүгүдеге ёзулап тур бис, моовусту уттуп кагбаалы, соонда база бо дег аалдан келгей-ле бис...» — деп чагып каар болган.

Хөйү көрген Самбуунуң чугаазы-биле алырга, Менгилиг, Шолбан ышкаш эрескежээ анчылар ижээн эзлеп хайырлаан анны дидим уштуп билир-даа, төрээн нечерингe тывызык мерген сөстерин ол тура-ла йөрээп шыдаар-даа кижилер болур.

«Аяк эриин төгүлдүр кутпас, анчы чаңчылын хажыдып болбас» дижиривис-ле шын.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу кожуун.

Алдын уургайларынга

хамаарыштыр

АРТТЫРАР ХУУЗУ ЭВЭЭШ-ТИР

Бижикчи Сандый Бадааның «Шын» солунга парлаттынган «Нарындан алдыннап алыр» деп эгелиг үүлүн база алдын тывыжынга хамаарышкан өске-даа үүлдерни солуннар. дан кончуг кичээнгейлиг номчуп таныштым. Ынчангаш бодумнуң хууда бодалым бижип ор мен. Бистин ботдогуннаан Тыва Республикага алдын деп эртине ажыктыг талазы-биле ажык чок талазын базар ужурлуг. Амдыызында ол талалар бот-боттарынга удур-даа ышкаш. Бистин республикага шупту тыпкан алдынныңыс 1,5 хуузу республикага артар деп солуннардан номчудум. Ону бистин республикага эвээш деп санап турар мен.

Алдын казып тывар дээш не черивисти кам-хайыра чок тыптырлап, чазарлап, үрегден турун бээривиске, канчап-даа таарышпас. Амгы бо берге рынок үезинде алдынны эн-не каржы аргалар хереглеп турган казын ап турар-дыр бис. Ол бойдуска кайы хире когарал чедирип турар деп? Чамдык алдын тывыхчыларының төтчеглекчи, чүгле акша ажылдап алырын бодаан хоптак сеткилиниңбойдузувус, оон арга-арыы канчаан үрегдеттинин турар-дыр. Чамдык алдынчыларының эз-харыысалга чогу-биле танды-сыннарга өөттер-даа болгулап-ла тур. Ховар ан-мен, балык-байлаң безин өөт болгулаан черлерде артпайн, чидип бар чыдыр ышкажыл.

Куруг чулчуруп олурарының орнунга борта мылыг бир чижектен кирийн. 1975 чылда бистин Эрзин районунуң тайга-сынарынга өөттер болду. Ажык-конча сүүген ажырымчы ийи-чаңгыс төтчеглекчилериниң хайы-биле ындыг өөттер болуп турары чажыт эвес-ле болдур ийин. Ажык-конча сүрген, чүгле алырчирин бодаар ийи-чаңгыс хоптак төтчеглекчи кижилериниң машина-бөлгады, эдилээн боозу безин эки болур чораан. Ынчангаш оларныңтуразында меннип турары ол. Сөөлгү чылдарда кызыгаар зонаны тургустунган соонда, кызыгаар районнар девискээринче чөпшээрел бижин чок кижилер эрттирбес болганы-биле ан-мен, балык-байлаң өзүп, көвүдеп, аргаарыг өөттери эвээжей берген турду. Ам байдал база-ла биеэги орууңче кирип, сыр дедир апар чыдыр.

Алдын казар уургайлыг Нарын алдын уургайынче углааш чоруптар болзуннарза, орук дургаар касканнап каапкан, овааланган «даглар» аразынга азып-даа болур апарды. Ол чоок-кавыда девискээрни бокталдырганын хаарааданчыын. Дазылы-биле тура тырткаш, октапкан ыяш богунун хөйү. Черниң кырын аян кирип, дескилеп безин калбаан. Черивисти, оон бойдузун мынчаар үрегдээривиске болур бе?

Алдын казып тып алыр дээш чедирип турар когаралывысты ниити казып тыпкан алдынныңөртээ-биледаа дуглап шыдаас бис. Тыпкан алдынывыс Тывага кайы хире ажыктыг боор турарыл ынчаш? Алдын тывар дээш күжүр не-черивисти ынчаар самдарлаарывыска болур бе? Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары даартагы хүнну бодааш, алдын тывыхчыларынга удурланып турары чөп деп бодаар мен. Делегей чергелиг Убса-Нур деп заповедник база тыптып келди. Ында барык-ла бүгү Тыва кирип турар. Бо заповедник база-ла хөйү чугаалап тур боор деп бодаар-дыр мен. Ажыктыг казымал алдынны Нарын алдын уургайындан казып алырынга Нарынның чурттакчылары чөпшээрешкен дээрзинге бодум хуумда черле бүзүревес мен.

Алдын казар дээш кызыпкылайып турарларның бир кол сорулгазы амгы рынок харызааларының бо берге үезин, контроль-хыналдының кошкаан ажыглап алгаш, оон бичин эвес ажыкконча уштуп алыр дээш ынчап турар дээрзинге бичин-даа чигзинмес мен. Ындыларга «ногаан орукту» ажыдып, деткимче берип турар кижилер не-черин бодавас улус-тур деп мен-не ынчаар бодаар кижи-дир мен.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ.

(Гонорарын «Шын» солуннуң агар санынче шилчиттим. Авт.).

Хоочуну—аныяанга.

«Мээнии-ле болзун» деп сеткил бодавас.

Аяк эриин төгүлдүр кутпас, анчы чаңчылын хажыдып болбас.

Тывыш-кежиин денге четтирер.

Алдын тывар дээш күжүр иечеривисти ынчаар самдарлаарывыска болур бе?

Бойдузувусту карак огу дег камгалап, анаа ынакшып, ону ыдыктап, дагып чоруулунар.

Амыдыралдан чугаалар

БОЙДУСТУҢ ШААЖЫЛАЛДАРЫ

ӨЛҮРҮНГЕ ЧЫГАТКАН

Эки көргеннин эктин ажыр шаннаар, бак көргеннин бажын кезер эн коргунчуг, каржыдошкун, өршээл чок хоойлу — бойдустуң хоойлузу ол. Кижи бойдустуң төлү болганда, бойдус кижини өлүрерин-даа, өршээрин-даа боду билир. Бойдузувуска магалыг чаагайы-биле бараалган, анаа төлептин-биле бараан болуп чоруур болзуна, оон ачыбуянын кажан-бир ыяап-ла көре бээр сен. Ол хайыразын сөцээ черле сөнээр. Ынчаарга бойдуска дорамчылалдыг бак ёраан көргүзер болзуна, оо, кижи, кичээн, ол сени черле анаа салбас, айыылдыг-ла болур эвеспе! Сон даарта сеңээ бир айыыл ыяап-ла таваржыр деп бил!

Дыка үр эвесте бистиң черге бир шала сээдезимээр кижи чурттап чораан. Үүлгетпес-ле чүвези чок сойлук дээр чүве. Бир күзүн башкы хар эрте-ле чаапкан чүве-дир. Улуг чыланнар иетери бир чоон күү сыра дезүнде хос черниве сойоп кирип турар болган. Кажан кыш дүжүп, аажок соон келгенде, ол албыстыг чүве таканчап сактып келген чүве ийих, сыранын хос черинче курраг сиген тырааш, өрттедип-ле дүжүрүп-тур ийин! Ол өрттүн дааш-шимээни-ле кедергей болган дижир. Сыынайнып-даа, бүүтайнып-даа, дазырткайнып-даа, пединейнип-даа турган ышкажыл. Чыланнарың өрттеннип калган сөөктерин көөрге, анай хендирбези хире суг улуг хендирбелер чыткылаан-дыр. Оон соонда чыл-даа четпейн чыткаш, ол өөдежокпай бодуунуң өөн, инээнин болгаш хоюнуң кажааларын өрттеливкеш, ол чанынга турган улуг сараатты ын адаанга база от туда каапкаш, боду оон кырынче үне халаан. Бичин уруун базаа куспактап ап чыткан, харын-даа кадайы ушта соп алган. Кадайы уруун бербеске, диспей тудуп алгаш, сараат кырынче үнгени ол мелегей-дир.

Улус дүжүп кед дижип, көгүлүп-даа, кортпактап-даа чадап каннар. Чалбыраашка бүргеткен, өрттеннип турар сараат чаныче кижи чоокшулаар база арга чок. Ол куурумчу, сараат кырында судур номчаан ламалар дег, химиреннип кылаштап-ла турган, а ыш-буска бүргеткен күжүр диистин алгызы-даа кончуг.

Хойлар, инектер кажаларындан үнметтээш, сыцнып турупканнар. Дидим кижилер оларныңэвээш кезиин күш-биле үргүдүп үндүргүлээн, а колдуу-ла өрттеннип калганнар. Бо дүржок албыстыгның хендирбе сөөктери чыланнарныңдан улуг-ла кавыдавас болган. Өршээ, хайыракан! Чыланнарның хилинчээ чедип, ол хилинчек сээдеңмейнин бүгү аал-чуртубиле кады өрттеннип өлүрүнче чыгапканы ол-дур!

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээн-не кырган-ачам, тодаргайлаарга, мээн эдамның улуг акызы кижи бир чазын аңгыр оолдары гудуп алгаш келген. Оларны бир чүвеге сун, азы хойлап-даа албаан, эттар ышкаш четкилеп алган кижи-дир. Күжүр чаш аңгырлар туруп, кылаштапнас боорга, бир-ийи дунмаларны оларныңсоондан үргүткен келгеннер.

Кырган-авам ону көрүп каан, улуг оглун чаа кымыны» ол ыйнаан. Ол кижиниң боду чүгээр элецейнип чурттап чоруур, ынчалза-даа оон ийи оолдарының чүгле буттары бастынмас эвес, а белкежиктен куду шуут билинмес болуп төрүттүнгеннер. Күжүрлер чүгле иттинер терге кырында шимченип чоруурлар.

Өршээ, орая-таңдым! Бакла чүве ыцай турзун!

КАЗЫРЫКТЫГ ООЛ

Алдарлыг балыкчы-даа эвес, анаа-ла чолаачы кижидир ийин. Та чүзү иттире берген куурумчу чүве ийик, бичежек ак балык сыырткыыштап алгаш, че, чаңгыс чүвени канчаарыл мону дээш, хөк бодап, казырыын донгурак-биле тазарты аштап каапкаш, сугже дедир салып киирипкен чүве-дир. Өлгеи эвес, шала сербээ балык бичин деткерлип келгеш, эштип ыцай боор кылдыр бодаан, эжиндинмес болганы-ла ол боор, агарандырып, ол-бо андарлып-дүндерлип чоруй, ос адаанче кире берген.

Ол үүлгедиг ынчаар-ла удаажырап, уттундуруп бар чыткан. Оон соонда таптыг-ла бир чыл алды ай хире болганда, чолаачының кадайы оол уруг божаан. Чаражы кончуг борбак кызыл оол. Оолду ажаап турар кадайларның чиктин сургей, бот-боттарының арыннарынче хайгажыр болган. Оолдуң кежи чаш ургларныы дег хоюг кызыл көстүр, а дедир суйбаарга, казырыктыг-даа чүве ышкаш эрбеннигболган.

Өршээ, суг-халаан хайыраканның ялазы ыйнаан! Диириг амытаннарны өлүрер болзуна, аная өлүрүп ал. Ону кандыг-бир арга-биле бастыпнаааш, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулааш, боду көрүп чорааш, оларны түдуп алган черинге дедир аппарып салдырткан. Шоору ырак черге кылаштаткан болгаш аңгыр оолдарының даваннары база ханзыраглай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр боон өзүп келгеш, мырынай өгленип-баштанып алган турда. хенертен оон буттары бастынмастап аараан чүведир. Хамнарга хамнадыргала «Ужар куштуң хилинчээ четкен-дир» дижир болган. Беш, алды чыл улай аарааш, пат боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын диритте аппарын салыпканы чаяан болган, оон башка кижи болбас кижи-дир деп хам-ламалар номнаанар-дыр!

ААГЫ АЖЫЛ-ТӨЛҮНГЕ ДҮШКЕН

Хемчик бажы чурттуг бир оол тараа суттарын турарга, бир үнгүрден чылан союп үнүп келгеш, сугдан дезип бар чорааа. Эр улуг даш куспактап алгаш, оон-биле чыланның бел-кежиин шимчей албас кылдыр базырып каап-тыр эвеспе.

А күзүн тараа чулуп келген улус көөрге, улуг даш адаанда чылан бел-кежин кадып калган чыткан. Аныяк эр харын-даа маадырлыг херек бүдүрген чүве дег, чайын мен базырын каан мен деп алгырын үнгеп. Адазы ону чула эттээш, хам хамнадып, ламаларга хүрүм кылдыртган. «Ораан-делегейниң килен-кылдыын хам-лама-даа чайладып шыдавас, ынчалза-даа бичин ырадыр сонгаарладып кагдыыс» дишкеннер.

«Бичин сонгаарладып кая-чанынга турган улуг сараатты ын адаанга база от туда каапкаш, боду оон кырынче үне халаан. Бичин уруун базаа куспактап ап чыткан, харын-даа кадайы ушта соп алган. Кадайы уруун бербеске, диспей тудуп алгаш, сараат кырынче үнгени ол мелегей-дир.

Улус дүжүп кед дижип, көгүлүп-даа, кортпактап-даа чадап каннар. Чалбыраашка бүргеткен, өрттеннип турар сараат чаныче кижи чоокшулаар база арга чок. Ол куурумчу, сараат кырында судур номчаан ламалар дег, химиреннип кылаштап-ла турган, а ыш-буска бүргеткен күжүр диистин алгызы-даа кончуг.

Хойлар, инектер кажаларындан үнметтээш, сыцнып турупканнар. Дидим кижилер оларныңэвээш кезиин күш-биле үргүдүп үндүргүлээн, а колдуу-ла өрттеннип калганнар. Бо дүржок албыстыгның хендирбе сөөктери чыланнарныңдан улуг-ла кавыдавас болган. Өршээ, хайыракан! Чыланнарның хилинчээ чедип, ол хилинчек сээдеңмейнин бүгү аал-чуртубиле кады өрттеннип өлүрүнче чыгапканы ол-дур!

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээн-не кырган-ачам, тодаргайлаарга, мээн эдамның улуг акызы кижи бир чазын аңгыр оолдары гудуп алгаш келген. Оларны бир чүвеге сун, азы хойлап-даа албаан, эттар ышкаш четкилеп алган кижи-дир. Күжүр чаш аңгырлар туруп, кылаштапнас боорга, бир-ийи дунмаларны оларныңсоондан үргүткен келгеннер.

Кырган-авам ону көрүп каан, улуг оглун чаа кымыны» ол ыйнаан. Ол кижиниң боду чүгээр элецейнип чурттап чоруур, ынчалза-даа оон ийи оолдарының чүгле буттары бастынмас эвес, а белкежиктен куду шуут билинмес болуп төрүттүнгеннер. Күжүрлер чүгле иттинер терге кырында шимченип чоруурлар.

Өршээ, орая-таңдым! Бакла чүве ыцай турзун!

КАЗЫРЫКТЫГ ООЛ

Алдарлыг балыкчы-даа эвес, анаа-ла чолаачы кижидир ийин. Та чүзү иттире берген куурумчу чүве ийик, бичежек ак балык сыырткыыштап алгаш, че, чаңгыс чүвени канчаарыл мону дээш, хөк бодап, казырыын донгурак-биле тазарты аштап каапкаш, сугже дедир салып киирипкен чүве-дир. Өлгеи эвес, шала сербээ балык бичин деткерлип келгеш, эштип ыцай боор кылдыр бодаан, эжиндинмес болганы-ла ол боор, агарандырып, ол-бо андарлып-дүндерлип чоруй, ос адаанче кире берген.

Ол үүлгедиг ынчаар-ла удаажырап, уттундуруп бар чыткан. Оон соонда таптыг-ла бир чыл алды ай хире болганда, чолаачының кадайы оол уруг божаан. Чаражы кончуг борбак кызыл оол. Оолду ажаап турар кадайларның чиктин сургей, бот-боттарының арыннарынче хайгажыр болган. Оолдуң кежи чаш ургларныы дег хоюг кызыл көстүр, а дедир суйбаарга, казырыктыг-даа чүве ышкаш эрбеннигболган.

Өршээ, суг-халаан хайыраканның ялазы ыйнаан! Диириг амытаннарны өлүрер болзуна, аная өлүрүп ал. Ону кандыг-бир арга-биле бастыпнаааш, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулааш, боду көрүп чорааш, оларны түдуп алган черинге дедир аппарып салдырткан. Шоору ырак черге кылаштаткан болгаш аңгыр оолдарының даваннары база ханзыраглай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр боон өзүп келгеш, мырынай өгленип-баштанып алган турда. хенертен оон буттары бастынмастап аараан чүведир. Хамнарга хамнадыргала «Ужар куштуң хилинчээ четкен-дир» дижир болган. Беш, алды чыл улай аарааш, пат боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын диритте аппарын салыпканы чаяан болган, оон башка кижи болбас кижи-дир деп хам-ламалар номнаанар-дыр!

ААГЫ АЖЫЛ-ТӨЛҮНГЕ ДҮШКЕН

Хемчик бажы чурттуг бир оол тараа суттарын турарга, бир үнгүрден чылан союп үнүп келгеш, сугдан дезип бар чорааа. Эр улуг даш куспактап алгаш, оон-биле чыланның бел-кежиин шимчей албас кылдыр базырып каап-тыр эвеспе.

А күзүн тараа чулуп келген улус көөрге, улуг даш адаанда чылан бел-кежин кадып калган чыткан. Аныяк эр харын-даа маадырлыг херек бүдүрген чүве дег, чайын мен базырын каан мен деп алгырын үнгеп. Адазы ону чула эттээш, хам хамнадып, ламаларга хүрүм кылдыртган. «Ораан-делегейниң килен-кылдыын хам-лама-даа чайладып шыдавас, ынчалза-даа бичин ырадыр сонгаарладып кагдыыс» дишкеннер.

«Бичин сонгаарладып кая-чанынга турган улуг сараатты ын адаанга база от туда каапкаш, боду оон кырынче үне халаан. Бичин уруун базаа куспактап ап чыткан, харын-даа кадайы ушта соп алган. Кадайы уруун бербеске, диспей тудуп алгаш, сараат кырынче үнгени ол мелегей-дир.

Улус дүжүп кед дижип, көгүлүп-даа, кортпактап-даа чадап каннар. Чалбыраашка бүргеткен, өрттеннип турар сараат чаныче кижи чоокшулаар база арга чок. Ол куурумчу, сараат кырында судур номчаан ламалар дег, химиреннип кылаштап-ла турган, а ыш-буска бүргеткен күжүр диистин алгызы-даа кончуг.

Хойлар, инектер кажаларындан үнметтээш, сыцнып турупканнар. Дидим кижилер оларныңэвээш кезиин күш-биле үргүдүп үндүргүлээн, а колдуу-ла өрттеннип калганнар. Бо дүржок албыстыгның хендирбе сөөктери чыланнарныңдан улуг-ла кавыдавас болган. Өршээ, хайыракан! Чыланнарның хилинчээ чедип, ол хилинчек сээдеңмейнин бүгү аал-чуртубиле кады өрттеннип өлүрүнче чыгапканы ол-дур!

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээн-не кырган-ачам, тодаргайлаарга, мээн эдамның улуг акызы кижи бир чазын аңгыр оолдары гудуп алгаш келген. Оларны бир чүвеге сун, азы хойлап-даа албаан, эттар ышкаш четкилеп алган кижи-дир. Күжүр чаш аңгырлар туруп, кылаштапнас боорга, бир-ийи дунмаларны оларныңсоондан үргүткен келгеннер.

Кырган-авам ону көрүп каан, улуг оглун чаа кымыны» ол ыйнаан. Ол кижиниң боду чүгээр элецейнип чурттап чоруур, ынчалза-даа оон ийи оолдарының чүгле буттары бастынмас эвес, а белкежиктен куду шуут билинмес болуп төрүттүнгеннер. Күжүрлер чүгле иттинер терге кырында шимченип чоруурлар.

Өршээ, орая-таңдым! Бакла чүве ыцай турзун!

КАЗЫРЫКТЫГ ООЛ

Алдарлыг балыкчы-даа эвес, анаа-ла чолаачы кижидир ийин. Та чүзү иттире берген куурумчу чүве ийик, бичежек ак балык сыырткыыштап алгаш, че, чаңгыс чүвени канчаарыл мону дээш, хөк бодап, казырыын донгурак-биле тазарты аштап каапкаш, сугже дедир салып киирипкен чүве-дир. Өлгеи эвес, шала сербээ балык бичин деткерлип келгеш, эштип ыцай боор кылдыр бодаан, эжиндинмес болганы-ла ол боор, агарандырып, ол-бо андарлып-дүндерлип чоруй, ос адаанче кире берген.

Ол үүлгедиг ынчаар-ла удаажырап, уттундуруп бар чыткан. Оон соонда таптыг-ла бир чыл алды ай хире болганда, чолаачының кадайы оол уруг божаан. Чаражы кончуг борбак кызыл оол. Оолду ажаап турар кадайларның чиктин сургей, бот-боттарының арыннарынче хайгажыр болган. Оолдуң кежи чаш ургларныы дег хоюг кызыл көстүр, а дедир суйбаарга, казырыктыг-даа чүве ышкаш эрбеннигболган.

Өршээ, суг-халаан хайыраканның ялазы ыйнаан! Диириг амытаннарны өлүрер болзуна, аная өлүрүп ал. Ону кандыг-бир арга-биле бастыпнаааш, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулааш, боду көрүп чорааш, оларны түдуп алган черинге дедир аппарып салдырткан. Шоору ырак черге кылаштаткан болгаш аңгыр оолдарының даваннары база ханзыраглай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр боон өзүп келгеш, мырынай өгленип-баштанып алган турда. хенертен оон буттары бастынмастап аараан чүведир. Хамнарга хамнадыргала «Ужар куштуң хилинчээ четкен-дир» дижир болган. Беш, алды чыл улай аарааш, пат боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын диритте аппарын салыпканы чаяан болган, оон башка кижи болбас кижи-дир деп хам-ламалар номнаанар-дыр!

АЯЗЫ-ТӨЛҮНГЕ ДҮШКЕН

Хемчик бажы чурттуг бир оол тараа суттарын турарга, бир үнгүрден чылан союп үнүп келгеш, сугдан дезип бар чорааа. Эр улуг даш куспактап алгаш, оон-биле чыланның бел-кежиин шимчей албас кылдыр базырып каап-тыр эвеспе.

А күзүн тараа чулуп келген улус көөрге, улуг даш адаанда чылан бел-кежин кадып калган чыткан. Аныяк эр харын-даа маадырлыг херек бүдүрген чүве дег, чайын мен базырын каан мен деп алгырын үнгеп. Адазы ону чула эттээш, хам хамнадып, ламаларга хүрүм кылдыртган. «Ораан-делегейниң килен-кылдыын хам-лама-даа чайладып шыдавас, ынчалза-даа бичин ырадыр сонгаарладып кагдыыс» дишкеннер.

«Бичин сонгаарладып кая-чанынга турган улуг сараатты ын адаанга база от туда каапкаш, боду оон кырынче үне халаан. Бичин уруун базаа куспактап ап чыткан, харын-даа кадайы ушта соп алган. Кадайы уруун бербеске, диспей тудуп алгаш, сараат кырынче үнгени ол мелегей-дир.

Улус дүжүп кед д

СПОРТЧУ ӨГ-БҮЛЕ

Эртеннин-не Эрзин суурнун кедээзинде делгем шөлче ортумак дурт-сыныг, тырын мага-боттуг, хижи ортузу чеде берген кижини сарыг-булунчулар бо-ла көөрлер. Кымыл ол? Ол дээрге республиканын хоочун спортчузу болгаш күш-культура шимчээшкинин идепкейлиг киржикчизи Николай Герасимович Ала-дыр. Оон-биле мен 1959 чылда республиканы хаак маргылдаазынга танышкан мен. Мен ынчаарда көдээ ажыл-агый техникумунун шилиндек командазынын кежигүнү турдум. Мени ашкан кижилерним бирээзи Николай-ла болгай. Ол-ла хевээр Николай Герасимович-биле таныш-көрүш болуп, сөелгү 20 чылларда чангыс районда ажылдап, чурттап, оон районга күш-культура ажылын көдүрер дээш могагшылаг чок, карак кызыл ажылын хүн бүрү көрүп, ону детки-ни чор мен. Хар-назыны дөгүй-даа берген болза, Николай Герасимович Ала ам-даа спортту кагбаан, ойнавышаан хевээр. Ылангыя ол мяччилиг хоккей ойнай бергенде, чамдык аныяк оолдар ында-ла калыр.

Ол Омскинин күш-культура институдун доскаш, 20 чылдарнын дургузунда Эрзин районнун спорт комитединиң даргазынга тура-соруктуг ажылдап чоруур.

Н. Г. Аланың бир онзагайы—оон ажык сеткилдиг болгаш чон-биле дылдажып билири. Ол боду спорттун бүгү хевирлеринге киришпишаан, ону сайыردарының бүгү-ле хемчеглерин ап чорудуп, чоннун хүндүткелин чаалап алган. Чагырып дужаар үеларде районнун удуртулгазы күш-культураны сайыردыр ажылче кошкак кичээнгейин салып келгей. Оон кадында спорт ажылдакчыларының акша-шалыны эк-не кудуку деннелге турганын кижи бүрүзү билир болгай.

Николай Герасимович кыш, чай чок хууда «Москвичизи», чайы-ла үеде мотоцикл-биле районнун суурларын кезип, маргылдааларны бо-ла эрттире берген турарын чон билир.

Сөелгү чылларда районга, шыдыраанын, хол бөмбүүнүн, чадаг чарыш, мячилиг хоккей маргылдаалары доктаамал эртип турар апарган. Ол ышкаш Бай-Даг суурга Иргит Шагдыржап. Нарын суурга эки турачы фронтучу Кыргыс Идам аттарлыг кубоктар дээш чыл санында эртип турар маргылаалаарнын организатору болгаш киржикчизи. Эрзин суурда ажыттынган ТАРНЫЛ-алаарлыг мөгезе, Моолга безин шүүлүп чораан Күдерек аттыг тыва хүреш маргылдаазын организасаарынга ол идепкейлиг-биле киришкен.

Н. Г. Аланын өскүн эзэн Александра Монгушевна — Эрзин ортумак школазының мурнакты башкыларының бирээзи. Улуг оглу Ахмед — Турар хоорайда чолаачы, ийи оглу Эрзин суурда чурттап, ажылдап чоруурлар. Оолдары адазының соон салган, яныз-бүрү маргылдааларга доктаамал киржип чоруурлар.

Николай Герасимович бо былын спорт талазы-биле районга чаа үүлдерни база планнап турар.

Кызыл-оол КУУЛАР.

АЧЫЛЫГ БАШКЫНЫҢ СООН ДАРЫЙ

Тоол шагның Ак-Ойда саадаан Ачыты башкызы дег, бүгүдени өттүр көөр болгаш билир, далай дег эгээртанмес угаанныг, Танды дег өндүр хажыызындан көрүп турарга эпчогун-даа канчаар! Ол бүгү кайы хамаанчок аажылаашкынның аразында хөөгет чоннун (хөрээженнерни «кадын, кадыннар» дээринин орнунга, бо сес чүгээр-даа ышкаш) хөйү, кескүлеп мырынай эдеп-ле болгай. Сарыг-шажын ёзулунда болза, мөргүл, хүрүм, дагылга-даа үезинде лама дажырга (бистин чамдык улуузунуң кылып турганы ышкаш аан) оон кеднлиг чүве үнмезин билдингир. Ол бүгүнү хажыызындан көрүп турарга эпчогун-даа канчаар! Ол бүгү кайы хамаанчок аажылаашкынның аразында хөөгет чоннун (хөрээженнерни «кадын, кадыннар» дээринин орнунга, бо сес чүгээр-даа ышкаш) хөйү, кескүлеп мырынай эдеп-ле болгай. Сарыг-шажын ёзулунда болза, мөргүл, хүрүм, дагылга-даа үезинде лама

Бодал, сүме

сагылгалыг кижинин чанынгадаа чагдавас, дагылгалыг тейдаа кыры үнмес ужурлуг болгай.

Ийет харын, «ужур билбес кижини уржук таварбас» дижир болгай. Үр үенин иштинде чүдүлге-сүзүглелин оскунган чонун кижи чүү деп чектээр боор. Шак ол факторну баш удур бодаар турган-дыр бис ийин. Өндүр улуг кижиге уткулга, ужуражылга-даа үезинде ыым бодун канчаар ап чоруур ужурлугул дээрзин ыяк сургажыл, тайылбыр ажылын кончуг чедингир аргалар ажыглап чорудар турганы ам билдингир-дир. «Шоо соонда чудурук чайбас» дижир, бо удаада, шынап-ла, солуннар арнынга (кыйгырыг-даа дижик) азы радио дамчыштыр чоруткан каксы тайылбырлардаа улуг дээш чок болганы илден-дир. Оон түнелинде чамдык аныяктарның канчаар тейлээр чүвел, ийи холдун адыштарын чыпшыр тудуп аар бе, азы үүгле салааларның баштарын дээштирип алыр бе, холдарны хавакка үстүрер бе, азы хөрекке дегзир бе, дискеттеннп олуруп аар бе, азы черге чедир сөгүрүп тейлээр бе дижип, бот-боттарындан айтыржып турганы-даа таварылга эвес. Маная лама башкыларны, «Алдын богда» ниитилелиинин кежигүннериндаа бол, улуг-биче организацияларга лекциялар номчуп, беседалар кылып, телевиденнедаа дамчыштыр чогум-на көргүзүүлүг тайылбыр чорударынга хаара тудар турган. Үүгле олар эвес, а анаа хамааты-даа лекторларны маныаа болур-чогууру-биле ажыттаан болза, сагыш-сеткил чазалгазы, психологтуг белеткеливис-даа элээн бедик деннелге-даа турары магат. Чогумчалыг суртаал ажылын чорударынга үеним чедишпейн барганы шын-на ыйнаан, ынчалза-даа бүгүдеге авыралдыг, буян-чолдуг ыдыктыг кижини үүкүп тура, чонга чедингир ёзулуг шажынчы угаадыглар, эн дээштиг сөстерни тыппайн барганывыс база-ла уржук болганы чугаажок. Бистер шак ындыг сөстерниң орнунга биеэги-ле таптаашкын үеэнин «ынчанма, мынчанма», «арага ишпе, чурум үреве» дээн ышкаш кулак уюк болган сөстери-биле сөөртүүчүп турувуста, ону дыка хөйувус сагывады-даа, корум-чурумувус пат болду, эзирик аныяктардаа хөй болду.

Оон кадында ужуражылганын организакчыларынын та канчаар ажылдааны ол үүве, үн аппараттарын таптыг таарыштырын кагбаанындан, Президентинин чугаазы-даа, улуг аалчыстын мөргүл мурнунун сөстери-даа мурнун былаашкан улустун ыыт-даажындан орта дыннаабады. Бистин чанывыска караа көзүлбес кырган ашак кижи: «оода-ла дыннап ап көөр-дүр» деп кыыткаш чадашты, чөгел төткеш, төрелдиринге четтирип алгаш чоруур ужурга таварышты «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» дижир. Кая-ла оожургал болгаш топтуг чорук херек болдур, биске шуут сыр дедир, кандыг-даа ооччурга ыяап-ла мурнун былаажыр, стадиондан, театрдан үнеркирерде-даа уш-баш чок мыгыртажыр, та канчап барган чон ийик бис. Тыва улус дээрге бодун кончуг төлептиг ап билир, кедергей биче сеткилдиг чон-дур деп баштайгы шинчээчилернин, аян-чорукчаларның берген үнелелин, өске чоннарга ынчаар сарагжаан адывысты канчапканывыс ол? Шынап-даа бол кандыг-даа нация чоннун бодунун чоргаараары онзагай бот-шынарлары турар үүве ийнаан. Мыя бо эрткен дөртен ажыг, бежен чылдарның иштинде канчан чаагай өөрүвүстү, кижизиг мөзү-бүдүжүвүстү оскунуп аар болдувус. Чок, ол черле ындыг эвес дээрзинге бүзүрээр мен. Ачыныг бүргээн, бурган дег ыдыктыг кижинин мөргүл-ёзулалының чаагай күзээшкининин ачызында ал-боттарывыс, аныяк салгалывыс каргыштыг кара халап — арагалаашкындан, оорлаашкын, үптээшкинден, ок-бижек тудар чоруктан кажан кезээде адырлыг арыглаыр боор бис деп бүзүреп каалы, эргим чонум!

«Ачы-буянда кызыгаар чок» дижир. «Алдын, мөнгүн дадарбас, эки херек эмирилбес» деп база чугаалажыр. Ачылыг башкының айткалсургаалы, буянныг херээ үүлбес-боолбас болзун дээр болза, чүдүлгелиг, чүдүлге чок-даа кижилер, бир эвес ол Тыва дээш, улус чонунун, аныяк салгалдың салым-чолу дээш ёзулуг сагыш аарып чоруур кижи болза, шак бо төөгүлүг болуушкунну, эптиг таварылганы черле хилис ытпайн, эде кижизидлиниң херээнге эн-не билдилии-биле ажыглаар ужурлуг бис. Ындыг түннелге ким-даа кижи кээп болбайн аан, ынчалза-даа чогум-на шак ындыг ажылдың чон ортузунга эргежок чугулазын бистер, республиканың башкылар билии бедидер институдунун бөлүк башкылары, бо эткен хүннерде (Далай-Ламаның Тывадан чорупканының соон дарый) Тожу кожуунун школаларын эргип чораан, ылап билип, бүзүреп көрдүвүс. Бо чүүлдүң автору анаа Доора-Хем болгаш. Азас школаларының коллективтериге Далай-Лама дугайында оон номналының ужур-утказы болгаш намдартөөгүзүнүн үзүндүлери-биле таныштырган, ук темага хамаарыштыр тус чернин эрге-чагырга болгаш культура ажылдакчылары-биле-даа каш сөстү солушкан.

Ук районда массалыг информацияның чепсек-херекселдери орта ажылдавайн турарындан, чижээлээрге, солуннар неделя-неделязы-биле келбейн баргылаар. Кызылдан теледамчыдылганы көрбейн турар, лекция пропагандазы кончуг кошкак чоруп турарындан, чурттакчы чон бо улуг болуушкунун үүгле ужу-кыдының дыннаан болгулаар болду. Черле ынчаш, улуг-биче назылыг элээн эртем-билиглиг-даа, анаа бөдүүн-даа кижилер-биле чугаалажыр чоруурга, шажын-чүдүлге дугайында кижилернин билии дыка-ла кызыы боор-дур. Ол ышкаш анаа чамдык улустун хамаарылгазы база амдаа ангы-ангы. Шажынны үүгле чангыс черде тапталып, бир шигде доктаап турупкан догматиктиг өөредиг, төөредикчи идеология кыддыр билип, ону кижи төрелгетеннин төөгүзүнүн, культуразының чарылбас көзээ деп үнелеп көрбейн турарлар база бар болбайн аан. Ынчалза-даа шажын сөзү чонга херек. Кижилерниң сагыш-сеткила кедергей хоозуралга таварышкан бо үеде, кажан чоннун, аныяк-өскенниң чамдык кезии ыдыкшылга, сүзүглел, ынакшыл, бүзүрел, томаарылга, кээргел деп үүлдерни уттуп чоруур бо берге, будулгазыныг шагда шажын сөзү черле херек. Чон ынчаар бүзүрейдаа берген. Бис ону оюп эртип ыдавас-даа бис.

Улус чонумга ынчангаш катап-катап чугаалаксаам кээр: бир эвес чон төрээн дылын оскунар болза, чанчыл-ёзулалдарындан чарлыр болза, бир эвес ол шажын-чүдүлгеэинден азар болза, ындыг чон нация бооп ыыдавас. Хайыралыг Тыввысты ындыг кара үүле таварбаанын-ла чаяан болган-дыр! Төөгүге алдагдалдар турар. Ада-өгбелеривистин кылган алдагчазыгларын эдери амгы салгал бистерге онаашкан-дыр. Буян-чол бүргээн Ыдыктыг Дээди Башкы Далай-Ламаның ачызы-биле ыдыкшыл сүзүүвүсү, топтуг-төлептиг чоруувусту эгидип алыылынар. Улуг сүлде-чаяалгалыг, ыдыктыг кижинин тыва чонга чаагай күзелдери боттанып, Тыва черивиске буян-чол доктаап бодараар болзунам, өршээ!

Чап ЧҮЛДҮМ.
Хоочун башкы.

ЭКИ ХҮРЕШКЕШ КЕЛГЕННЕР

ДИВНОГОРСК. Сентябрь 25-27 хүннеринде Красноярск крайның бирги черн дээш ажык хостуг хүреш маргылдаазы Дивногорск хоорайга эрткен. Анаа үүгле крайның эвес, харын оон кожа-хелбээ областарының, республикаларының эн шыырак мөгелери болгаш Тыванын шилиндек командазының чамдык спортчулары киришкен. Бистин командавысты спорттуң алдарлыг мастери, республиканың шилиндек командазының кол тренери Александр Доржу баштап чораан, а маргылдаага судьялаары-биле спорт мастери, тренер Радислав Наважап база чораан.

Чамдык түннелдерни алгаш көөр болза, 48 кг чедир дензилиг мөгелер аразынга спорт мастери Артыш Доржу ийнги черни эзлээн. А ол дензиге кым чемпион болганыл деп айтырыг база солун. Маная Дивногорск хоорайның педагогика институдунун студентизи, бирги курсчу Аян-оол Ондар арыг тиилелгени чедип ап, маргылдаанын чемпиону атты чаалап алган.

17 харлыг мөге Буян Биче-оол (Тыва Республика) бо маргылдаага кончуг эки белеткелдиг киришкеш, оон чемпионнарының (52 кг) биреэзи болган. Эн сөелгү салыгда ол Хакасияның мөгезе, спорт мастери Нинкулинни арыг октаан.

Профэвилелдериниң спорт ниитилелиинин тренери спорт мастери Сылдыс Конзай-оол бо маргылдаага дыка хөй мастерлерни болгаш кандидаттарны октаваш, бирги черни эзлээн. Ол дензиге Красноярскинин агроуниверситединиң Тывада филиалының студентизи Владимир Хунан-Кара база багай эвес хүрешкеш, үшкү шаннаадыг черни алган.

Ол-ла филиалдың студентизи тыва хүрешке республиканың хаш дакпыр чемпиону Маадыр Монгуш 100 килограмм чедир дензилиг мөгелер аразынга хүрешкеш, бирги черни бүзүреддин-биле чаалап алган. А профэвилелдериниде уруглариын спорт школазының тренери Ляс Монгуш бо дензиге база эки хүрешкеш, ийнги шаннаалды алган.

Ынчангаш бистин хостуг хүреш мөгелери бо чоокта мындыг чергелиг улуг маргылдааларга киришпээндаа болза, спортчу белеткед доктааш кылынмайн турар дээрзин херек кырында бадыткаанар. Ам күскү дужут ажаалдазы, кышка белеткел доостуру-биле спортчу сезон база катап эгелээр. Ынчангаш үүгле хостуг хүреш эвес, спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдаалар удамчылаар.

АУКЦИОН БОЛГАН

Сентябрь 23-те Кызылга муниципалитет будүүрүлгелерин садарының талазы-биле өөлчеглиг коммерция аукциону болган. Хоорайның Лопсанчап кудумчузунун дугаар бажынында турар № 15 магазинини эге өртээ 571 мун рубль кылдыр санаттынган турган. Ону садып аар дээш ийи кижи чишкен. Алызында барып 1 миллион 510 рубль-биле ук магазинни Чадаана хоорайдан С. Д. Доптай садып алган. Анаа аажок улуг дузаны «Кадарчы» деп арат ажыл-агыйы көргүскен бооп турар.

Хоорайның дыштанылга парыгынын севиниң эринде аажок эптиг, чараш черде туттунган «Аян» кафе дээш салыышкыннар аажок улуг болган. Бодап-даа көрүнер, эге өртээ 1 миллион 149 мун 700 рубль деп санаттынган кафе садып алыкчылар аразынга чидиг мөөрейниң түнелинде 6 миллион рубльге саттынган. Шак ол хире хөй акшаны «Торгсервис» кооперативтиң директору П. Голышев салган. «Эдиски» деп хуу будүүрүлгенин төлөөзи болгаш боду чааскан хууда туржуп турган К. Монгуш олар шыырак-ла тудушса-даа, алызында ыыдашпайн барганнар.

24 дугаар магазин дээш маргылдаа чок болганындан, оон эге өртээ 791 мун рубль-биле ону Н. Кунгаа садып аппарган. Кызылдың № 12 школазының чоогунда түттунуп турар магазинни база-ла эге өртек —365 мун-на рубль-биле О. Ондар садып алган.

Бо мындыг аажок нарын, чүвенин ужур-бажы эки-даа билдинмес, даартагы хүннүң кандыг болурун безин дорт чугаалаары берге үеде боттарынга идегеп, дидим хемчеглерни ап турарларга чедишкиннерни күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Бистин корр.

«ДАЛАЙ-ЛАМА — ТЫВАДА»

Улуг башкы Чырыткылыг Далай-Лама Тыва Республиканың чонунун сагыш-сеткилин үш хүн дургузунда, шынап-ла, өөртүп, чырыткыдыг дүвүрелче чедиргеш барган. Мун-мун кижилер оон Кызылда, Улуг-Хемге, Чөөн-Хемчикке чораанынга херечи болуп, чадаарда бараанын, овур-хевирин безин көөрү оларга аас-кежик болган. Хөй-хөй кижилер оон-биле беседалажыр азы ыдыктадыышкынын ап, буянныг болган.

Ол болуушкун төөгүге артып калыр дээрзин миннип турар бис. Чырыткылыг Далай-Ламаның Тывага чораанынга кандыг-кандыг тураскаалдар артканыл? Ол дугайын «Новости Тувы» деп парлалга продукциязы үндүрүп турар бичии будүүрүлгенин кол редактору Ольга НАНЗАТ-ООЛ-биле бистин корреспондентивистин беседазы.

— Далай-Лама Тывага кээп турар үеде Кызылга болгаш районнарга Санкт-Петербургтун Гелугпа аттыг сарыг-шажын дуганыының ламаларының эккелген номнарын, Ыдыктыг Улуг Башкының чамдык өөредиглериниң, йөрээлдериниң номнарын база портрет чуруктарын. Будданың өске-даа ёзулал херекселдерин тарадып турган. Далай-Ламаның кээринин бүдүүзүнде «Новости Тувы» деп ном үндүрер бүдүүрүлге Ыдыктыг Улуг Башкының «Чуртталганың сорулгазы» деп өртемчей дугайында медерелиниң йөрээлдерин парлап үндүрген. Номнун тиражы эвээш-даа болза, ол дораан тараан. Ол номну Санкт-Петербург дуганыының ламазы Шыырап ыдыктаткан. Ол дээрге чүдүкчү кижиге ыдыктыг чүдүлге ному болу берген. Номнун сарыг өөнүг даштыкы картында Далай-Ламаның портреди база чүдүкчүнү хаара тудуп турар.

Ажыы-биле чугаалаарга, амгы үеним делегейде өөдүр-бедик хүндүлүг кижилериниң бирээзи болуп, Рим Папазы-биле дөмей чаяанныг кижинин Тывага келгени ындыг онза көдүрлүүшкүннүг соонуургалды өөскүдер деп бодаваан бис. Ынчангаш ол аалдаашкынга сонуургад суларавас дээрзи билдингир. Чүге дээрге кижилер ол Чырыткылыг Далай-Ламаның салым-чолунун дугайында, ол чогум чүү кижил, оон политиктиг, шажын-суртаалы кандыг угланыышкынныг дээрзин, сарыг-шажынның алыс утказы, оон өөредин, дүрүм-хоойлуларын билип алырынга идиг болуру чайдаш чок.

Ол хүннерде «Новости Тувы» бүдүүрүлгенин чогаадыкчы ажылдакчылары, корреспондентилери Далай-Ламабиле ужуражылгаларның төвүнге тургулаан. Журналистер Роман Тас-оол биле Владимир Савиных Ыдыктыг Башкыны үргүлчү үдеп чораннар. Бо ийи журналисти Тывада билбес кижилер ховар, олар бедик мергежилдиг чогаадыкчы ажылдакчылар болгай. Оларның солун репортажтарын «Новости Тувы» бүдүүрүлгенин «Далай-Лама Тывада» деп тайылбыр сөстерлиг фотоальбомун үндүреринге белеткеп турар, ол ам удавас үнүп келир.

Фотоальбом делегейде эн улуг шажын-өөредилгелерниң бирээзи болур Буддизмге чүдүп чоруурларга-даа, ынаар сонуургап чоруурларга-даа багай эвес белек болур.

Фотоальбом Чырыткылыг Далай-Ламаның базым бүрүзүн көргүзүп, бижип турар: оон Кызыл аэропортунга чедип келген баштайгы минуталарындан эгелээш, чон ону канчаар уткуп хүлээп алганын, оон театр шөлүнге номчаан йөрээлин, чугаазын, хүрээ тудар черни ыдыктаанын, Тыва Республиканың удуртукчулары-биле ужуражканын тодаргай чырыдып турар.

Фотоальбом — номнун тайылбыр сөстериң, фото-чуруктарын бүдүүрүлгевистиң компьютерлиг техниказынга дүжүүрүп парлаш, ону Красноярскинин «Офсет» дээр полиграфия комбинадынга шынарлыг дептер кылдыр кыска хуусаада белеткээн.

Ол номну бүдүүрүлге боду садып тарадыр. Ынчангаш ону сонуургаарларга амдан эгелээш тарадырынга белеткеп, баш удур чагыларны 3-36-53, 3-36-50 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр хүлээп ап эгелээн. Тарадып турар кабинеттериң дугаарлары—54 база 55.

(Бистин корр.).

Чаа ном

байыр чедирип тур бис!

Бистин эргим, хүндүлүг ававыс Тамара Достай-ооловна Эртине Барыын-Хемчик кожуунунун Шекпээр ортумак школазында башкылап ажылдаандан бээр 26 чыл болуп турар. Хүндүлүг ававыска башкылар хүнүн таварыштыр узун назынны, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти база ажылжинге чедишкиннерни күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Селимаа, Рада, Адыгжы, Айтемир база чассыгбайы Сайлышка.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АЖЫЛАГЫЙ КИЛДИЗИНГЕ дараазында мергежилдиг кижилери ажылга негеттинип турар: сантехник, электрик, 4-5 разрядтыг автослесарьлар, 5-6 разрядтыг моторист, газэлектри-биле каннакчы, агрегатчик-чылыг пунктузунга механик, полиграфия дериг-херекселдериниң эдикчизи, корректор типографияга склад эргелекчизи. Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 18, телефоннары 9-25-82, 9-22-22.

«ЭФИРНИ» ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Тыва Республиканың телевидение болгаш радио дамчыдылгазының күрүне компаниязының неделя саңында үнер «Эфир» деп программа-солунунун 1993 чылда чагыдылгазы уламчылап турар.

Чартык чылда чагыдылганын өртээ 150 акша («ЭФИРНИН» өртээ 100 акша харылзаа черинин солунну чагыкчыга чедирип бээринин өртээ 50 акша).

«ЭФИРНИН» чагыдылгазы 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир уламчылаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 1-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Лучшая защита» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. «Видеозал»: «Мутант из Баунди» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК» «Двое заключенных» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

СУБИДАЙ

(Уланчызы Эгези № № 185, 186, 187, 188 «Шында»)

Чамдыкта кижилер доктаап каап, Сумени чеге кам чокка октап каап чораан. Ынчаш ол-боткен кыска чуртталгазын эргилдир бодап турган. «Бо оран мээн хөөкүм карарты, бо чон мээн хөрээм ажытты, мен ам чоруп олурар мен, чангыс-даа хоомас мен» дээн Тевечинин чугаазын ол ааларгай-ааларгай сактып чыдар болган.

Кижилериин чаңгызы-даа оон ариынче көрбээн. Чүгле чаңгыс кәтап оон караанга үлгады берген кижиниң өлеараа өткүжа берген. Суме ол карактын кылаңнаажынга бодунун турегдээн ариын көргеш, баары ажыл, ыызы кээп чыткан. Ынчалза-даа ыглаваан. «Харын-даа бурганнар өөшээдиг мээн багымны Борадайга көргүспеди өөрдүм, амырадым» дээш, өөр тейлээр болаан. Чок, оон холдары шимчеттинмес, четкинин дынзыг улазынары хандыр чип кире берген болган. «Бурганчымдан өөшээл дилээр безин эрга бербестер-дир» деп Суме өкпээргеп, өжежип, өжээнзиреп болаңган.

Улаваанда оларны дуруулдур көдүүжүп алгаш шапкылажып чоруткан.

Суме хөлиректеннип, тынызы дуглалып, эмызыңдан ааныныңдан көргүп чораан боду безин билбейн медерелин оскунупкан.

Миннип кээрге, кедергей тар, кургаг довурак үңгүрде хептели берген чылдар болган. Сула салдыныптарга олуртунмас, эзт-сөөк дыгаан шоодай дег хептели бээр, э буттарын хере тепкеш үңгүрүнүн аайы-биле кожайын туруп алырга мунне чүгээр, ынчалза-даа баш дескинер, куску кээр «Бир-ле иштиг кадай» деп Суме бодунга чөгеин аарак, хөлчок бужарзынын билип турган.

Шаг-үенин хемчээли бүдалган. Чамдыкта сергеп келир ынчан даштын хүн хүннеп түр боор деп бодап келир. Чамдыкта удуй бээр, чогум маадыр иеин дынзыг үйгүзү эвес, бир-ле үзүк-чазык, үйбалай дүштер дужээр ындыг үйгү болур.

Сумениң дужүнге ургулчү-ле Борадай кирер.

Баштайгы дүнезинде кашдаа удаа дужээр. Бурунгу Тывага 1168 чылда еске ындыг ыржым дүн дужүп көрбээн. Кырганнар эрте-ле удуп калган, кужурлаан мал шыңшын чыдыпкан, кудайның сылдыстары чылбыя берген хоюду чырыдып турган.

Сүме Борадайны чыыра тыртып алгаш, хая кырындан хараан эзир ышкаш, сыртык кавызын чоргаар эргий көрген.

— Омаанай! — деп, Борадай сымыранган. — Эшкедеве.

— Че-че! — деп Сүме хедерлезе-даа, бодунун эмин эрттир казыыргап чыдарын билгеш, доктаап, кончуг таваар хөделирин орадлаштышаан, «Бажы турда, бажы турда...» деп боданып чыткан:

— Омаанай! — деп Борадай база катап сымыраны берген — Өске үүгө чүткүп тур.

Сүме шугулданыксап, кыдыктаңгаш, хөрээженнин дынзыдыр куспактааш, байгы күжүн салыпкан. Хөрээжен ылым-чылым баргаң Сүме база далып суларай хона берген. Улуг улустун эр үренин молдаруу частыр дижир чүүлү ынчан Сумеге таварышкан. Ол боткуп, өзүлдези шыырак, күш-шылалы четчир кижи турган, ынчангаш кончуг дүрген деткеривлеш, тынызын тыртынып, таваарлап чоруй кедергей шөлээн болгаш деска тыпыжын тына берген.

Борадай эргелиг эжин улуг хүндүткел-биле көрүп, бажынын мурнун суйбап, чыттап, чаг иштинде бүүрек дег бодаттынып чыткан.

Сүме амыдыралдын өөрүшкүүнге амырап, ону ажыдып билириниге чоргаарланып, өг ээзинин чымчак ужазын, чоон деңмектерин салаалары-биле илдиктирип шимчедип чыткан. Өг ээзи хөрээжен кижинин бурунгу ады (авторнун тайылбыры) Сумениң салаазынга хөрээженнин дөмээнде улуг кара меннин ойбузу алдигна келген: ол менн『 салаазынын бажы-биле төгериктей дырбагылапкан.

— Баштайгы ашаам мону безин эскербээн боор — деп, Борадай чаптаан-даа ышкаш, хорадаан-даа ышкаш чугаалаан — Омаанай! — дээш улуг тынган — Кижинин доваан-на өттүр билип каар кижи база таваржыр-дыр эвес пе!

Ол дүнеден эгелээш-ле Сүме «билип каар» болгаш «билчип чоруур» деп бурунгу билигнин ылап утказын эки шингээткен.

Ө-шагнын маны чаңгыс черге турбас. Ынчалза-даа бо тынышта та кайы үе, та хүндүс, та дүне, ол дугайын Сүме бодап шыдавас апарган. Чырык черге чурттап чораанын ол сактыышкын эвес, кандыг-ла-бир өске назын, кандыг-ла-бир баштайгы хуулдуушкун хевирлиг билип эгелээн Чоорту оон дүш-дулу өжүп бүлүрээрип турар болган. Бир эвес ол баштайгы дүштеринде Борадайнын дынзыг кусталаан билип, бодунун эзди-кежи чымырткайныл, дынзыгын турган болза сөелгү үеде дүштеринде ындыг чүүе чок, сон назында тыптын келир кинода дег ындыг бир-ле хөй дүрзүлер дужээр апарган. Сактырга, баштайгы үеде Сумениң бүгү мага-боду хөделип турган болза, сөелгү үеде чүгле сүпезиин хөделип турар кылдыр боданып эгелээн.

(Уланчылыг).

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сонбан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советаг болгаш Чаза. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редакторунуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харылзалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторунуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторунуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-28; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

Улуг депутаттарының Советтери, политикалы-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет-пур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үүге өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өскүлүг — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун хөлбей барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының болаалары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары саналы болгаш өске-даа дыннаадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солуна неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чарыг № 190